

Київський столичний університет імені Бориса Грінченка
Факультет суспільно-гуманітарних наук
Кафедра філософії та релігієзнавства

Допущено до захисту
Зав. кафедри _____
підпис

«___» _____ 202_ р.

УДК _____

Кваліфікаційна бакалаврська робота

**КОНЦЕПЦІЇ ЧАСУ В ФІЛОСОФІЇ: ІСТОРИЧНІ РЕЦЕПЦІЇ ТА СУЧАСНІ
ІНТЕРПРЕТАЦІЇ**

рівень вищої освіти: перший (бакалаврський)
галузь знань 03 «Гуманітарні науки»
спеціальність: 033 Філософія

Студент
Селівестру Єгор Сергійович
4 курс, група ФІЛб-1-21-4.0д

підпис

Науковий керівник
Мартич Руслана Василівна
Кандидат філософських наук. Доцент

підпис

Київ 2025

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ I. Ідея часу в історико-філософській ретроспективі.....	7
1.1 Феномен часу у класичній філософії.....	7
1.2 Феноменологічна традиція часу як структури мислення.....	18
1.3 Час як фізична величина та метафізична категорія.....	29
РОЗДІЛ II. Суб'єктивність часу в різних парадигмах мислення	36
2.1 Психологічні переживання часу індивідом.....	36
2.2 Парадокси зміни геометрії простору в контексті плину часу.....	43
2.3 Проблема співвідношення часу та вічності.....	49
2.4 Спроба деконструкції часу в постмодернізмі.....	65
ВИСНОВКИ.....	71
СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ.....	74

ВСТУП

Актуальність теми. Питання природи часу — чи є він об'єктивною реальністю, фундаментальною формою досвіду чи лише когнітивною ілюзією — належить до числа ключових проблем філософії, які не втрачають своєї значущості з плином історії. Від рефлексій Августина, що наголошував на парадоксальній природі часу як того, що водночас присутнє і невловиме, до концептуальних проривів у XX столітті, таких як феноменологія часу у Е. Гуссерля чи темпоральна структура Dasein у М. Гайдеггера, — ця тема залишалася осередком філософського осмислення людського буття. У новітній період актуальність проблеми ще більше зросла внаслідок стрімкого розвитку природничих і гуманітарних наук, що запропонували нові способи розуміння часової реальності.

Сьогодні, в епоху інформаційного перенасичення, постмодерної фрагментації досвіду та глобальних змін ритмів життя, потреба в цілісному, міждисциплінарному розумінні часу набуває особливої гостроти. Адже темпоральність структурує не лише хід фізичних процесів, а й нашу свідомість, пам'ять, історичне мислення, а також соціальні практики й технологічні середовища. Саме тому комплексне філософське дослідження феномену часу, яке враховує як класичні метафізичні, так і сучасні наукові та культурологічні підходи, видається не лише своєчасним, а й необхідним для осмислення ключових аспектів буття людини у світі, що постійно змінюється.

Мета дослідження. Метою роботи є концептуальний аналіз феномену часу в різних філософських парадигмах. Дослідження покликане з'ясувати, яким чином час стає одночасно об'єктивним виміром буття і суб'єктивним конструктом свідомості та наскільки виправдано говорити про час як про ілюзію. Досягнення цієї мети передбачає об'єднання філософських, фізичних, нейропсихологічних та культурологічних підходів до феномену часу в єдину концептуальну рамку.

Завдання дослідження. Для реалізації поставленої мети в роботі передбачено розв'язання таких завдань:

- Проаналізувати історичні та сучасні філософські концепції часу – від класичних проявів античності та середньовіччя до критичної філософії І. Канта і феноменології – з розподілом ключових підходів (об'єктивістського, суб'єктивного, реляційного тощо) до природи часу;
- Дослідити розуміння часу в контексті природничих наук, зокрема розглянути еволюцію фізичних теорій (від ньютонівського абсолютного часу до релятивістського простору-часу та сучасних космологічних поглядів) та їх філософські імплікації щодо реальності чи умовності часу;
- Вивчити феномени суб'єктивного сприйняття часу. На основі даних психології та нейронауки з'ясувати як працюють когнітивні механізми відчуття часу;
- Проаналізувати культурологічні та соціальні виміри часу. Порівняти лінійні та циклічні моделі часу в різних культурах;
- Синтезувати здобуті результати в цілісне розуміння феномену часу, підкресливши комплексний характер та з'ясувавши, в якому сенсі час може одночасно бути реальністю, формою свідомості та умовною конструкцією.

Об'єкт і предмет дослідження. Об'єктом даного дослідження є феномен часу у його різних проявах і вимірах. Предметом дослідження є концептуальні підходи до поняття часу та їхнє відображення у співвідношенні реального, суб'єктивного та ілюзорного часу.

Методи наукового аналізу. Методологічну основу дослідження становить поєднання теоретичних та емпіричних підходів, що забезпечує міждисциплінарний і комплексний характер аналізу феномену часу. Основна увага в роботі приділена теоретичним методам, які дозволяють

осмислити як філософські витoki уявлень про час, так і сучасні наукові уявлення про темпоральність.

Передусім, **історико-філософський аналіз** застосовується для реконструкції розвитку і трансформації уявлень про час у філософській думці від античності до постмодерну. У межах цього методу здійснено послідовний огляд концепцій часу у філософських системах Платона, Арістотеля, Аврелія Августина, Іммануїла Канта, Едмунда Гуссерля, Мартіна Гайдеггера, Анрі Бергсона, Жан-Поль Сартра та інших мислителів.

Порівняльний метод використано для зіставлення різних філософських та наукових підходів до природи часу. За його допомогою співставлено об'єктивістське, реляційне та суб'єктивістське трактування часу у метафізиці, феноменології, фізиці та когнітивних науках.

Феноменологічний аналіз застосовується для розгляду того, як час переживається у свідомості суб'єкта. Цей метод дозволив виявити, що досвід часу не зводиться до об'єктивного відліку, а формується через інтеграцію пам'яті, сприйняття і передбачення, що було важливо для осмислення психологічних та когнітивних аспектів темпоральності.

Діалектичний підхід використано для виявлення внутрішніх суперечностей у розумінні часу, зокрема — між його об'єктивною структурою та суб'єктивним сприйняттям, між лінійністю і циклічністю, між метафізикою присутності та екзистенційною часовістю.

Методи логічного узагальнення застосовано для підбиття підсумків аналізу та формулювання висновків.

Емпіричну базу роботи складають наукові результати з інших галузей знань: враховано дані фізичних експериментів і теорій, а також результати психологічних і нейробіологічних досліджень. Залучення інтердисциплінарних методів дозволяє зіставити **об'єктивні** характеристики часу із **суб'єктивними** характеристиками, що є необхідним для досягнення мети роботи.

Практичне значення результатів. Результати дослідження мають значення для подальшого розвитку як теоретичної, так і прикладної думки про час. Отримані результати можуть бути використані в навчальних курсах з філософії, у культурології та в психології. крім академічної сфери, комплексне розуміння часу, розвинуте у роботі, має прикладний вимір: воно допоможе усвідомити, як суб'єктивні викривлення часу впливають на нашу діяльність, а також, можна врахувати при розробці практичного тайм-менеджменту, освітніх методик тощо.

Апробація результатів дослідження здійснювалася на Всеукраїнській науковій конференції «Київські філософські студії - 2025» (Київ, 2025).

Структура роботи. Робота складається зі **вступу**, двох **розділів**, **висновків** та **списку використаних джерел**. У **першому розділі** розглядаються історичні та концептуальні підходи до розуміння часу: від аналізу ідей античної та середньовічної філософії, до вчень Нового часу і модерності, а також наведено огляд фізичних теорій часу та їхнього філософського тлумачення.

Другий розділ виділено суб'єктивному та соціокультурному вимірам часу: дослідно-психологічні феномени сприйняття часу індивідом і нейропсихологічні механізми, що лежать в основі відчуття реальності. Проаналізовано просторово-часові прояви та питання про можливість позачасового буття. Окрему увагу приділено постмодерному переосмисленню часу, зокрема деконструкції лінійної історії та появи феномену «вічного теперішнього» в культурі.

Висновки узагальнюють результати дослідження, підкреслюючи комплексний характер феномену часу та окреслюючи перспективи подальших досліджень у цій галузі.

РОЗДІЛ І ІДЕЯ ЧАСУ В ІСТОРИКО-ФІЛОСОФСЬКІЙ РЕТРОСПЕКТИВІ

1.1 Феномен часу у класичній філософії

У різні історичні періоди та в межах різних філософських шкіл було сформовано кілька концептуальних традицій щодо осмислення природи часу. Усі вони зводяться до одного з трьох основних підходів: перший – сприйняття часу як об’єктивно існуючої субстанції, що є невід’ємним атрибутом матерії; другий – трактування часу як феномена, що є породженням психічної активності людини; третій – визначення часу як суб’єктивно сконструйованої системи координат, яку люди створюють свідомо для орієнтації у навколишньому світі [63, с. 125–137].

Першим із осмислених у філософії античного світу аспектів часу був фізичний час, який безпосередньо пов’язаний із перебігом природних процесів і явищ. Космоцентричний характер міфологічного світогляду стародавніх греків сприяв переважно циклічному сприйняттю часу. Це зумовлювалося періодичною повторюваністю таких явищ, як зміна дня і ночі, чергування пір року, цикли руху зодіакальних сузір’їв, припливи і відпливи морських вод, а також явища на зразок сонячних і місячних затемнень.

Про це, зокрема, свідчать міркування Платона, викладені в діалозі «Кратил», де через вуста Сократа він розмірковує над етимологією темпоральних понять. Платон зазначає, що термін «пори року» (ώραι) слід вимовляти в аттичному діалекті як (όραι), так само як це робили давні греки, якщо ми прагнемо досягнути їхнє можливе первісне значення. За його словами, саме ця назва є виправданою, оскільки пори року ніби встановлюють межі (ορίζουσιν) між зимовим і літнім періодами, відокремлюючи час негоди від періоду, коли земля приносить плоди. Крім того, Платон розглядає поняття «роки» (ἐνιαύτοιοι) та «літа» (έτη), вказуючи на їхню спільність. На його думку, ці терміни відображають один і той

самий феномен, адже кожен рік народжується і завершується, розкриваючи себе та проявляючи власну сутність. Він пояснює, що термін «роки» (ἐνιαυτοί) наголошує на значенні «саме в собі» (ἐν ἑαυτοῖς), тоді як «літа» (ἔτη) підкреслює значення «виявлення» (ἐτηζέιν). Таким чином, у своїй сутності це слово означає процес самовиявлення, хоча його вимова може варіюватися, породжуючи два варіанти назв – «роки» та «літа» [27, с. 126–127].

Розглядаючи феноменальний світ крізь призму часу, Платон виокремлює три рівні існування явищ. По-перше, це те, що існує вічно, не має початку та не підлягає знищенню – абсолютне Єдине, за зразком якого деміург створює Всесвіт. По-друге, це створений, але незнищений Космос, який, будучи результатом божественного задуму, залишається стабільним і непідвладним руйнуванню. І, нарешті, третій рівень включає тимчасові явища та емпірично дані об'єкти, що народжуються, змінюються та зрештою зникають.

Всупереч Платону, Арістотель у своїй праці «Фізика» не розглядав час як похідну від вічності, що виступала її ідеальним зразком. Він стверджував: «Час – це число руху щодо попереднього і наступного». У цьому визначенні поняття «число руху» виражає саму сутність часу, тоді як визначення через «міру руху» відображає його функцію. Згідно з Арістотелем, основним критерієм вимірювання часу є фізичний рух, зокрема переміщення небесних тіл. Для нього час був невід'ємний від руху, проте не вважав їх абсолютно однаковими. Він зазначав: «Ось чому час здається рухом сфери, адже саме через цей рух вимірюються інші рухи, а також сам час» [1].

Концепцію часу, тісно пов'язану з рухом матеріальних об'єктів, розвинув Ісаак Ньютон у своїй фундаментальній праці «Математичні начала натуральної філософії». Він значно поглибив арістотелівське уявлення про взаємозв'язок простору, часу та руху. І. Ньютон навмисне

абстрагувався від другорядних властивостей часу, зосереджуючись на його тривалості та рівномірності. Його концепція фізичного часу передбачала, що він є абсолютним і універсальним, існуючи незалежно від будь-яких фізичних процесів. Фактично, Ньютонський час розглядався як безструктурне тло, яке пронизує увесь Всесвіт, водночас не прив'язуючись до конкретних подій. Ми здатні фіксувати лише відхилення тривалості природних процесів від певного еталону часу, однак самі ці процеси не можуть вплинути на час. У такій інтерпретації абсолютний час виконує роль арени, на якій відбувається рух фізичних тіл. Саме з цього підходу в подальшому розвинеться субстанціоналістська концепція часу, проте сам І. Ньютон ще не наділяв час субстанціональним статусом [69].

Протилежний погляд на природу фізичного часу запропонував Готфрід Лейбніц. Він вважав, що час є атрибутом тіл, що існують у природі. У своїй праці «Нові дослідження про людське розуміння» він писав: «Потік сприйняття змушує нас задуматись про ідею тривалості, проте не являється її джерелом. Наші сприйняття не можуть утворювати такого сталого та стабільного плину, яким є час, що ми сприймаємо як однорідну, безперервну послідовність, подібну до прямої лінії. Зміни у наших сприйняттях змушують нас задуматися про існування часу, а ми визначаємо тривалість часу спостерігаючи за регулярними змінами. Проте бодай за відсутності в природі жодного рівномірного процесу, залишалася б можливість визначення часу, подібно до нашого визначення місця у просторі, навіть якщо у Всесвіті немає жодного нерухомого об'єкта». Г. Лейбніц також зазначав, що час і простір є універсальними категоріями, які застосовуються не лише до наявних явищ, а й до всіх можливих речей. Він обґрунтував, що їм притаманна природа абсолютних істин, що залишаються однаково актуальними як у межах існуючого світу, так і у світі можливостей [19, с. 9].

Тлумачення часу Ісааком Ньютоном, в рамках якого він досліджується через призму абсолютної величини, незалежна від фізичних процесів сутність, протягом двох понад століть домінувало у світогляді європейської науки. Водночас метафізичні погляди Г. Лейбніца, який розглядав час як атрибут матерії, тривалий час залишилися поза вагомістю фізиків. Однак вони несподівано здобули нове наукове обґрунтування в роботах Альберта Айнштейна, яке в рамках своєї теорії перевіряє довів, що зараз є достатньою величиною і тісно пов'язаними з простором та гравітаційними ефектами.

Теорія ймовірності Альберта Айнштейна викликала серйозні сумніви щодо традиційного уявлення щодо часу як рівномірного, лінійного потоку змін станів матеріальних тіл, спрямованих із минулого в майбутнє. Згідно з цією теорією, час нерозривно пов'язаних із простором у єдиному чотиривимірному просторово-часовому континуумі, в якому темпоральні характеристики залежать лише від швидкості їхнього руху. Найяскравішим підтвердженням релятивістської концепції часу є так званий «парадокс близнюків»: якщо один із братів залишиться на Землі, а інший подорожує космічним кораблем зі швидкістю, близькою до швидкості світла, їхні часові показники розійдуться і космонавт постаріє значно більше за свого земного брата [37].

Таким чином, релятивістська теорія часу змусила наукове співтовариство розглядати класичні уявлення про те, що, своєю чергою, сприяло розширенню досліджень інших форм часу, крім фізичного.

На початку XX століття проблема часу стала предметом наукового інтересу Володимира Вернадського, який займався вивченням специфіки геологічного часу та його зв'язку з хімічними процесами в земній корі. Учений дійшов висновку, що об'єктивним критерієм вимірювання геологічного часу може слугувати період напіврозпаду певного радіоактивного елемента. Однак його погляд на геологічний час виходив за

межі лише природничих наук: він розглядав його у зв'язку з такими світоглядними питаннями, як походження Землі та виникнення життя на ній [15, с. 70–72].

Володимир Вернадський, як засновник біогеохімії, запропонував гіпотезу про одвічність життя, вважаючи, що воно є принаймні «однолітком» нашої планети. Вивчаючи найдавніші геологічні шари, він знаходив у них залишки живої речовини, що підтверджувало його припущення. Виходячи з цього, він ототожнював часові масштаби геологічного та біологічного часу. Інтуїтивно відчуваючи глибокий зв'язок між цими поняттями, він дійшов висновку, що час і життя поділяють спільні характеристики: обидва є незворотними, вони ніколи не повертаються назад і завжди спрямовані з минулого в майбутнє, а також володіють властивістю асиметрії.

Виходячи з цього, Володимир Вернадський зробив висновок, що час має «біологічне забарвлення» і визначається зміною поколінь. Живий організм є невід'ємним елементом часу та життя, а біологічний час є процесом, який безпосередньо пов'язаний із розвитком і старінням живих систем.

Дослідження Володимира Вернадського стали поштовхом для подальшого вивчення біологічного часу, який нині є одним із найбільш досліджених аспектів часу в науці. Під цим терміном розуміють функціонування живого організму та біологічні процеси, що формують матеріальну основу тимчасових змін. Від моменту зародження організм проходить етапи розвитку – від ембріона до дорослої особини – і в цьому процесі біологічний час набуває складнішої, ієрархічної структури. Водночас, у момент смерті індивідуального організму його час припиняється, проте триває у масштабах біосфери загалом.

На відміну від натуралістів, які досліджували проблему часу з точки зору природничих наук, значний внесок у її розуміння зробив французький

філософ Анрі Бергсон. У своїх працях він порівнював час, який переживається на суб'єктивному рівні – психологічний, емоційно забарвлений, – із абсолютним фізичним часом, що був сформульований у класичній механіці Ісааком Ньютоном. Один із прикладів, який наводить засновник інтуїтивізму, стосується звичайного побутового явища – розчинення цукру у воді. «Якщо я хочу приготувати склянку підсолодженої води, – писав Анрі Бергсон, – то, як би я не прагнув пришвидшити цей процес, мені доведеться чекати, поки цукор розтане. Однак час, який я витрачаю на це очікування, вже не є тим математичним, абстрактним часом, що може бути застосований до всіх фізичних процесів світу, якби вони раптово були представлені у просторі. Він нерозривно пов'язаний з моєю суб'єктивною нетерплячкою, тобто з особисто пережитою тривалістю, яку не можна довільно стискати або розтягувати. Це не просто поняття або математична модель, це безпосереднє переживання, що належить до сфери абсолюту» [46, с. 252].

Анрі Бергсон особливо наголошував на тому, що люди інтуїтивно відчують існування єдиного, універсального часу, який, однак, не має відношення до зовнішнього світу, а є характеристикою внутрішнього життя особистості. Такий час, на його думку, є часом думки, творчості, переживань, тоді як усі інші форми часу – лише абстракції, математичні конструкції, створені людським розумом для зручності вимірювання фізичних процесів.

Таким чином, психологічний час кардинально відрізняється від фізичного, геологічного або біологічного. Людське сприйняття часу є суб'єктивним, воно нерівномірне та змінюване залежно від ситуації. Іноді час здається швидкоплинним, а іноді тягнеться нестерпно довго. Це пояснюється тим, що психологічний час може сприйматися як наповнений подіями або, навпаки, як порожній, який «треба вбити». Варто зазначити, що вираз «вбити час», який є цілком природним у розмовній мові, є

безглуздим щодо фізичного часу, оскільки останній є незалежною величиною, що не піддається маніпуляції з боку суб'єкта.

Психологи виявили значний інтерес до цієї проблеми, оскільки всі об'єкти психологічних досліджень є динамічними живими системами, що розвиваються у часі. Було встановлено, що сприйняття часу змінюється на різних етапах життя. Наприклад, у дитинстві час здається довшим, а в старості – навпаки, більш швидкоплинним. Молодь зазвичай орієнтована на майбутнє, тоді як у людей похилого віку значно важливішу роль відіграє минуле – їхні мотиви стають ретроспективними. Окрім вікової диференціації, існують і гендерні відмінності у сприйнятті часу. Як свідчать дослідження Віктора Москвіна і Віктора Поповича, чоловіки зазвичай більше фокусуються на майбутньому, тоді як жінки надають більшого значення минулому, яке для них є емоційно насиченішим [22, с. 45–50].

Соціальний час має значну подібність до психологічного, але він формується під впливом культури, суспільних норм та цінностей. Науковці не мають єдиної думки щодо його природи. Деякі автори вважають, що соціальний час ідентичний психологічному, інші виокремлюють його як самостійну категорію, яка містить історичний та індивідуальний (особистісний) виміри. У будь-якому випадку соціальний час є узагальненою характеристикою сприйняття часу певною соціально-історичною спільнотою.

Через категорію соціального часу можна аналізувати такі явища, як соціальна активність, культурна пам'ять, традиції, цінності, історична тяглість, ідентичність, а також специфіку сприйняття сучасності, минулого і майбутнього різними поколіннями. Усі ці фактори визначають характер соціальної динаміки, темпи змін у суспільстві та особливості його розвитку.

Одним із ключових аспектів дослідження соціального часу є його сприйняття як цінності. Це питання тісно пов'язане з проблемою розподілу часу та дисципліни. У своїй концепції алокації часу Гері Беккер наголошує

на тому, що індивід має можливість самостійно обирати, як йому розподіляти власний час та яку діяльність здійснювати, виходячи з принципів раціонального використання ресурсу часу [6, с. 495–496]. З іншого боку, Мішель Фуко у своїй теорії дисципліни часу робить акцент на механізмах примусу, які функціонують у суспільстві, а також на ролі влади та контролю у формуванні соціального порядку. Незважаючи на те, що ці дві концепції здаються антагоністичними, вони фактично доповнюють одна одну, оскільки структура соціального часу завжди була зумовлена як індивідуальними рішеннями, так і зовнішніми обмеженнями та регулюванням [36].

Останніми роками в дослідженнях темпоральності набула популярності концепція функціонального часу, що поєднує характеристики соціального часу з ритмами конкретних матеріальних, передусім виробничих процесів. На відміну від фізичного часу, який є універсальним і поширюється на весь світ, функціональний час є обмеженим рамками самого процесу. У межах цієї концепції фізичний час розглядається не як єдиний безперервний потік, а як множинність автономних циклів, що складаються з фаз виникнення, розвитку, функціонування та згасання певного явища.

Циклічність характерна не лише для окремих процесів, а й для суспільних систем. Кожен соціум проходить через певні етапи: зародження, розвиток та занепад. Саме аналіз цих етапів дає змогу перейти від концепції соціального часу до розгляду історичного часу. Перші спроби концептуалізувати історичний час з'явилися ще у III–IV століттях серед римських та пізньоелліністичних авторів. Особливий внесок у формування цього підходу зробило християнство, яке пропонувало лінійне уявлення про історію. На відміну від циклічного світосприйняття, що було характерним для міфологічного мислення, християнська традиція трактувала історію як

процес, що має чіткий початок – створення світу Богом – і неминучий кінець – апокаліпсис [19, с. 12].

Таке розуміння часу надало історичному процесу певну логіку та сенс, зробивши його не просто хаотичним чергуванням поколінь, а драматичною подією, що має свою внутрішню спрямованість. У середньовічний період есхатологічні очікування стали невід’ємною частиною повсякденного життя, а церковні дзвони щодня нагадували людям про те, що до кінця світу залишилося менше часу, ніж учора. Саме в межах есхатологічної традиції починає формуватися історіософія – вчення про сенс історії, яке прагне знайти в ній певну мудрість.

Історіософія, що ґрунтується на ідеї внутрішнього сенсу історії, опонувала позитивістському підходу до історичного знання, який запозичив у природничих наук фізичне трактування часу. В основі позитивістської методології лежала концепція події як кінцевого та дискретного елемента історичного процесу, своєрідного «атома», що існує у вигляді окремих точок на «стрічці часів». Відповідно, час як самостійне явище розглядався лише як математична величина, що існує у формі штучної аналітичної конструкції. У межах цієї парадигми реальним визнається лише сьогодення, тоді як минуле є просто впорядкованою послідовністю подій, що можуть бути зафіксовані та класифіковані істориками [13].

Якщо світ без часу є первозданним хаосом, у якому немає ані «раніше», ані «пізніше», то як тільки з’являється можливість встановити послідовність подій, виникає і саме поняття часу, що впорядковує їх. Це означає, що історичний час є не просто фізичним потоком, а продуктом осмислення, способом надання сенсу змінам, які відбуваються у суспільстві.

У період раннього Середньовіччя есхатологічні очікування стали невід’ємною частиною уявлень про час. Церковні дзвони щоденно

нагадували віруючим, що з кожним днем вони стають ближчими до кінця світу. Саме з есхатології поступово сформувалася історіософія як вчення про сенс історичного процесу та його закономірності. Вона протистояла позитивістському підходу до історії, який запозичив із природничих наук концепцію часу як суто фізичної величини.

У межах позитивістської методології історії час розглядався як послідовність подій, кожна з яких є окремим, самодостатнім елементом. Основна ідея полягала в тому, що історичні події можна впорядкувати за принципом «до» і «після», подібно до точок на часовій шкалі. Таким чином, минуле і майбутнє перетворювалися на математичні абстракції, тоді як реально існуючим визнавалося лише теперішнє. Відповідно, головним завданням істориків ставало ретельне документування фактів та їх хронологічне впорядкування.

Загалом, уявлення про світ без часу зводилося до стану хаосу, в якому не існує ні послідовності подій, ні їхнього логічного впорядкування. Проте щойно з'являється можливість визначити, яка подія сталася раніше, а яка пізніше, одразу формується поняття часу як системи, що структурує реальність.

Категорія часу, що відображає спосіб існування матеріальних систем, фіксує тривалість їхнього існування, порядок змін станів, а також динаміку трансформацій і розвитку цих систем на різних рівнях організації матеріального світу. Це обумовлює необхідність змістовного розмежування часу відповідно до його проявів у різних сферах буття. У цьому контексті доречно розглядати поняття модусів часу, серед яких можна виокремити фізичний, геологічний, біологічний, психологічний, соціальний, історичний і політичний час.

Кожен із цих модусів має специфічні характеристики, що визначають його природу і механізми функціонування. Водночас не всі з них володіють такими загальними властивостями часу, як незворотність,

односпрямованість і рівномірність. Наприклад, фізичний час у класичному розумінні характеризується незмінною плинністю і чіткою лінійною спрямованістю. Геологічний час розглядається в межах еволюційних процесів Землі, що відбуваються в масштабах мільйонів і навіть мільярдів років. Біологічний час регулюється життєвими циклами організмів і включає періоди зростання, розвитку, старіння та загибелі.

Психологічний час, на відміну від попередніх, має суб'єктивний характер, залежить від індивідуального сприйняття людини і може відчутно прискорюватися або сповільнюватися в залежності від її психоемоційного стану. Соціальний і історичний час визначаються ритмом суспільних змін, включаючи економічні, культурні та технологічні трансформації, що формують історичний розвиток людства. Політичний час, у свою чергу, відзначається циклічністю, адже він визначається періодами правління, змінами політичних режимів, електоральними процесами та іншими подіями, що впливають на політичний ландшафт.

Таким чином, категорія часу, хоча й є універсальною, вимагає диференціації відповідно до особливостей її прояву в різних сферах буття, що дозволяє розглядати час не як монолітну структуру, а як багатовимірне явище, яке по-різному функціонує у фізичних, біологічних, соціальних та історичних процесах.

1.2 Феноменологічна традиція часу як структури мислення

Проблема часу завжди привертала увагу мислителів, починаючи з античності й до сьогодення. Як одна з основних форм буття, час нерозривно пов'язаний із простором – не менш важливим його атрибутом. Вони виступають своєрідною внутрішньою організацією змісту: якщо матеріальний світ є його сутністю, то простір і час виконують роль структурних форм, що впорядковують його існування. Матерія не може бути поза цими формами, однак і самі вони не існують незалежно від неї. Водночас у сфері абстрактного мислення можливо уявити простір і час окремо від матеріального світу, що ставить під сумнів строгість самого поняття «форма» у контексті їх аналізу. Відкидаючи системні фізичні характеристики, можна визначити простір як прояв сутності об'єкта – його протяжність, довжину, місце у структурі матеріального світу та взаємодію з іншими елементами. Час же є не лише тривалістю існування, а й формою розвитку всього суцього [34].

Сучасне розуміння простору й часу сформувалося в результаті тривалого процесу наукового пізнання, ключовим аспектом якого була дискусія між субстанціональним і реляційним підходами. Основи першого з них заклали давньогрецькі атомісти. Наприклад, Демокріт вважав простір і час своєрідними «ємностями» чи «порожнечами», в яких розміщена вся різноманітність світу як комбінація рухомих атомів. У межах його концепції простір і час є абсолютними та незмінними. Епікур поділяв цю позицію, сприймаючи простір як вмістилище, в якому атоми можуть з'єднуватися в різних комбінаціях, тоді як час він трактував як окрему сутність, що існує незалежно від простору й матерії [54, с. 219].

Ідеї античних мислителів отримали подальший розвиток у класичній механіці Ісаака Ньютона. Він надав їхньому спекулятивному характеру наукової переконливості, хоча й у межах механістичного світогляду. І. Ньютон визначав простір і час як «чисту» протяжність і «чисту» тривалість,

які є універсальними контейнерами для матеріальних об'єктів. Навіть якщо прибрати всі предмети, що займають певний простір, сам простір залишиться зі збереженням своїх властивостей. Аналогічно, плин часу є абсолютним і не залежить від будь-яких зовнішніх факторів – він являє собою однорідну шкалу, за допомогою якої можна вимірювати всі конкретні зміни.

Таким чином, субстанціональна концепція часу й простору розглядає їх як самостійні сутності, що існують незалежно від матеріального світу. Вони мають універсальну природу, незмінні в будь-яких умовах і не залежать від системи координат чи взаємного руху об'єктів.

Альтернативний підхід до розуміння простору і часу був започаткований Арістотелем і отримав подальший розвиток у працях Готфріда Лейбніца, Іммануїла Канта та Альберта Айнштейна. В основі реляційної концепції лежить ідея, що простір і час не є самостійними сутностями, відокремленими від буття, а, навпаки, виступають формами його прояву. Саме з цього випливає їхня об'єктивність та універсальність.

Готфрід Лейбніц, у полеміці з Ісааком Ньютоном, відстоював думку, що простір і час існують лише як відношення між об'єктами та процесами і не мають самостійного буття поза ними. Однак у межах філософської традиції реляційна концепція отримала й більш радикальні інтерпретації [19]. Так, Іммануїл Кант, спираючись на ідеї Дейвіда Г'юма, розглядав простір і час як апріорні форми людського сприйняття, тобто як ментальні структури, що впорядковують наші чуттєві враження. У такому підході вони не лише позбавляються субстанціональності, а й втрачають будь-яку об'єктивну реальність. Іншими словами, простір і час, які нам здаються фундаментальними характеристиками Всесвіту, насправді є проєкцією нашої свідомості й не мають жодного стосунку до зовнішнього світу як такого [11].

Формування сучасних наукових уявлень про природу простору й часу відбулося не лише в межах філософії, а й під впливом природничих наук. Значний внесок у цей процес зробив М. Лобачевський, який довів, що просторові властивості не є незмінними, а залежать від реального буття у світі. Таким чином, простір виявився тісно пов'язаним із конкретними явищами та процесами [31].

Ця ідея отримала подальше підтвердження у фізичній площині наук, конкретніше в теорії відносності Альберта Айнштейна. Її фундаментальний висновок полягає в тому, що характеристики простору і часу визначаються структурою й динамікою Всесвіту, та аж ніяк не існують незалежно від матеріального буття.

В подальших дослідження провідних вчених-фізиків продемонстровано, що простір і час повністю залежать від взаємодій, що пов'язані з гравітацією. Без мас не могло би існувати і гравітації, а без гравітації, в свою чергу, – не існувало б самого простору та часу. Враховуючи те, що світове буття знаходиться у постійному русі, то й властивості простору й часу адаптивно змінюються до даного руху. Ба більше, всі існуючі рівні реальності мають власний характер руху в якості способу існування, а також свої просторово-часові параметри, які визначають спосіб його прояву та реалізації.

В рамках мікросвіту просторово-часові характеристики суттєво відрізняються від тих, що спостерігаються в сфері макросвіту та мегасвіту. Біологічний час і біологічний простір також мають особистий ритм та темп, що визначається життєвими циклами організмів. Соціальний час і соціальний простір на рівні суспільства, та на рівні окремої особистості, мають власну специфіку. Якщо біологічний час регулюється природними механізмами, такими як внутрішній годинник організму, то про соціальний час і простір можна сказати, що вони є продуктами людської діяльності. Саме людина визначає межі своєї життєвої «ойкумени», формує її

структуру та задає темп розвитку суспільних процесів. Відтак історичний час істотно відрізняється від фізичного чи біологічного часу [19].

Прискорення темпів суспільного розвитку призводить до того, що історичний час набуває динамічного характеру. Для традиційного суспільства характерні стабільність, повільність і переважання еволюційних змін, тоді як індустріальне суспільство орієнтоване на постійну інтенсифікацію виробничих і соціальних процесів, що спричиняє «революціонізацію» суспільного устрою. Саме в умовах індустріальної епохи зародилася нова концепція світу, в якій людина постає як його центральний елемент.

Попри очевидну значущість цього питання, проблема соціального простору і часу досі залишається недостатньо дослідженою. Окрім соціального часу, існує також психологічний час, який пов'язаний із суб'єктивним переживанням плину подій. Наприклад, людина може відчувати спотворення часу в моменти очікування або під час запізнення.

Досліджуючи суб'єктивне сприйняття простору й часу, можна знайти додаткові аргументи на користь реляційної концепції, зокрема в її кантівському трактуванні, яке розглядає простір і час як апріорні форми чуттєвості.

Одним із ключових чинників, що впливає на суб'єктивне переживання часу й простору, є емоційний стан людини. Він може мати як ситуативний, так і довготривалий характер. Наприклад, у стані глибокого психічного розладу людина може втрачати орієнтацію в просторі й часі, що характерно для таких захворювань, як хвороба Альцгеймера. Проте подібні зміни у сприйнятті можуть виникати і в абсолютно здоровій людини під впливом стресу або екстремальних ситуацій [68].

Навіть такі повсякденні явища, як очікування, можуть викликати ефект «уповільнення» часу, який може посилюватися під впливом інших

факторів – фізіологічного стану організму, рівня освітлення, погодних умов, швидкості руху, темпу музики або особливостей спілкування.

Цікаві дослідження в цій галузі проводив американський психолог Хадсон Хогланд. Одного разу він помітив, що його хвора дружина скаржилася на те, що він занадто довго ходив по ліки, хоча насправді його не було лише кілька хвилин. Це наштовхнуло його на ідею експерименту: він попросив дружину подумки відрахувати одну хвилину, і вона подала сигнал на 37-й секунді. Провівши серію подібних тестів, Х. Хогланд встановив закономірність – чим вища температура тіла, тим довше здається хвилина.

Інший дослідник, Алан Баддлі, вивчав протилежний феномен. Він попросив учасників експерименту плавати в холодній воді та виявив, що суб'єктивна тривалість хвилини для них подвоювалася – вона сприймалася як дві хвилини реального часу [4, с. 123–125].

Таким чином, суб'єктивне переживання простору й часу виявляється залежним від безлічі як фізіологічних, так і зовнішніх факторів, що підтверджує ідею про їхню відносну природу.

Депресивний стан і пригнічений настрій призводять до суб'єктивного уповільнення часу. Однак вплив психічних розладів і поведінкових патологій на сприйняття часу є набагато складнішим і неоднозначним. Наприклад, діти з синдромом дефіциту уваги та гіперактивності відчують час надзвичайно повільним. Для них навіть короткий проміжок, такий як п'ять хвилин спокійного сидіння на уроці, може здатися нестерпно довгим [16].

У людей із шизофренією часові сприйняття змінюються в різних напрямках і можуть бути нестабільними. Водночас особи, які страждають на синдром Туретта (неврологічне порушення, що супроводжується мимовільними моторними тиками та неконтрольованими вигуками),

демонструють надзвичайну точність у визначенні тривалості часу, особливо якщо вони навчилися контролювати свої симптоми [29, с. 45–48].

Якщо ж говорити про феномен «зупинки часу» у свідомості людини, то це може стосуватися не лише короткочасних переживань або стресових ситуацій, а й тривалих життєвих періодів, пов'язаних із глобальними подіями. Так, вислів «на війні рік рахується за три» відображає тривале перебування людини в стані стресу, постійного очікування його завершення. Однак навіть після закінчення війни переживання не завжди зникає, що призводить до поствоєнного синдрому. Деякі люди залишаються у стані ментального протистояння, їхня свідомість продовжує ділити світ на «своїх» і «чужих», формуючи й утримуючи образ ворога.

Парадоксально, але ступінь пережитого стресу нерідко виявляється тим вищим, чим меншою була реальна небезпека. Людина схильна сама себе залякувати: навіть якщо вона не зіткнулася з реальною загрозою, її свідомість раз у раз повертається до уявних сценаріїв можливих небезпек. У цьому процесі ключову роль відіграє пам'ять – одна з фундаментальних психічних функцій. Час тісно пов'язаний зі спогадами: що значущішою є подія, тим більше часу ми витрачаємо на її обмірковування, навіть після того, як вона минула.

Для одних спогади є лише фрагментарними «острівцями» у безмежному океані забуття, для інших – вони перетворюються на цілий окремий світ, приховану силу буття. Переносячись у минуле, людина не лише реконструює події, а й проектує просторовий контекст того часу на теперішню реальність. Більше того, певні місця, предмети, запахи чи навіть смаки можуть спонтанно викликати спогади, повертаючи людину до минулого.

Тут породжується закономірне питання: як довго зберігаються ті чи інші спогади в пам'яті різних людей? Відповідь неоднозначна: для когось спогади – це улюблений фільм, який хочеться переглядати знову і знову,

для інших – небажане кіно, яке вони намагаються вимкнути за першої ж нагоди. Водночас є люди, які взагалі позбавлені можливості витратити час на спогади – ті, хто втратив пам'ять частково або повністю.

Чи можна сказати, що прожитий ними час для них не існував, оскільки вони не можуть його пригадати? Як слід тлумачити випадки ретроградної амнезії, коли людина пам'ятає саму подію, але не усвідомлює, коли вона відбулася? Наприклад, пацієнт може бути переконаний, що його десятиріччя святкували лише вчора, хоча йому вже виповнилося п'ятдесят. Через такі порушення хронологічної орієнтації можуть виникати хибні спогади: людина пам'ятає події, які ніколи не відбувалися, оскільки її мозок створює штучні реконструкції для заповнення пробілів у пам'яті. Це питання залишається відкритим – так само, як і проблематика коматозних станів, летаргічного сну та природи сновидінь [30, с. 178–179].

Окрім спогадів, важливою є також здатність людини жити уявним життям. Особливо вона стосується творчих осіб, які, подібно до летючої риби, змушені існувати у двох стихіях – світі реальному та світі ідеальному. Така двоїстість може призводити до глибокого внутрішнього конфлікту, коли особистість розривається між законами абсолютної краси та прагматичними реаліями буденності. Кожна людина змушена робити вибір: зануритися у рутинне життя, повністю віддатися духовному пошуку чи тримати баланс між такими станами. Тяжіння до одного конкретного стану в змозі повністю змінити не лише плин життя, а й суб'єктивне сприйняття часу людиною.

Мить творчості – це прорив за межі просторово-часових обмежень повсякденності. Людина, творячи, подібно до Бога, виходить за межі звичайного сприйняття реальності й спрямовується у вимір трансцендентного та нескінченного. У такому стані час зупиняється або взагалі не існує. Від моменту зародження ідеї до завершення творчого акту минає лише мить, адже всі думки, емоції й духовні устремління

концентруються в конкретній точці – точці одночасного початку і кінця, точці нескінченності [32, с. 125–126].

Справжнє мистецтво продовжує існувати самотійним життям, іноді навіть не одним, перероджуючись знову й знову та набуваючи нових значень. Через це мистецтво, як влучно зауважив Микола Бердяєв, – не є кінцевим продуктом, а являє собою «політ у нескінченність». Творчість з'являється ніби з пустоти, не зі світу, а з волі – тієї волі, що існувала ще до буття [7].

Окрім усього вищесказаного, важливим і водночас значущим фактором, який визначає наше відчуття часу, є самотність. У межах цього явища можна виділити два його кардинально різні виміри: позитивний, який можна назвати самотністю, та негативний, що проявляється у ізоляції. Якщо перший вид самотності сприяє відчуттю прискореного плину часу, то другий, навпаки, значно його уповільнює.

У цьому контексті особливо промовистими є слова Артура Шопенгауера, який зауважував, що в самотності кожен залишається сам на сам зі своїм внутрішнім світом: у дурня, навіть якщо він одягнений у розкішні шати, вона породжує відчуття гнітючої порожнечі, тоді як людина з глибоким розумом здатна наповнити свої думки змістом, роблячи навіть найскромніше оточення багатим і живим [38, с. 45–46].

Проте варто враховувати й той факт, що самотність може мати як зовнішні, так і внутрішні причини. Так, американські психологи Жан Туенге, Кейтлін Катаніз і Рой Баумайстер у 2003 році провели дослідження, результати якого були опубліковані в науковому журналі *Journal of Personality and Social Psychology*. Вони довели, що соціальна ізоляція не тільки змінює особистість людини, а й впливає на її сприйняття часу [82, с. 420–422].

Під час експерименту групу добровольців зібрали в кімнаті, де вони мали можливість познайомитися й поспілкуватися на загальні теми. Після

цього кожен учасник мав обрати двох людей, з якими він працюватиме в команді. Насправді ж розподіл відбувався випадковим чином, і експериментатори повідомляли частині учасників, що їх ніхто не вибрав, тому їм доведеться працювати наодинці. Інших, навпаки, інформували, що вони настільки популярні, що всі хотіли б працювати з ними, тож заради справедливості їм також доведеться виконувати завдання самотійно.

Результати експерименту показали, що сприйняття часу суттєво відрізнялося у двох групах. Для тих, кого ізолювали від інших, одна хвилина здавалася набагато довшою, ніж для учасників, яких вважали популярними – для них цей відрізок часу минув майже непомітно.

Також важливим чинником, який формує наше відчуття часу, є вік. Досить поширеним є переконання, що вік ніби «прискорює» час. Деякі дослідники пояснюють цей феномен ефектом очікування: якщо порівнювати з дорослими, то юнаки та діти перебувають у постійному передчутті очікуваних ними подій, що створює в них враження, ніби час рухається повільніше [5, с. 188].

Також існує гіпотеза, що пояснює такий феномен фізіологічно: вважається, що у дітей швидкість біологічних процесів значно вища, ніж у дорослих, через що їм здається, ніби час плине помітно повільніше. У старшому віці обмін речовин та інші фізіологічні процеси сповільнюються, і тому виникає відчуття, що час минає доволі швидко.

Проте ця гіпотеза викликає сумніви, оскільки ґрунтується на теорії відносності Альберта Айнштейна, яка застосовується у фізиці, коли швидкість об'єктів є співмірною до швидкості світла, і тому вона не стосується безпосередньо психологічного сприйняття часу людиною.

Щоб дослідити цю проблему більш детально, американські вчені спробували провести певний соціальний експеримент, який згодом був представлений у документальному науково-популярному серіалі від Discovery: «Крізь червоточину» з Морганом Фріменом. [18].

Суть експерименту була в тому, що людям різного віку запропонували провести деякий час в одному приміщенні, після чого їх задачею було оцінити, яку кількість часу вони провели в тому місці.

Підбиття підсумків показало, що учасники молодшого віку суттєво завищували реальну тривалість перебування, а літні люди знижували цей рівень. Найточніше час оцінили представники середнього віку.

Однак в експерименті був допущений суттєвий недолік: він не враховував рівень залученості учасників у процес, що підводить нас до ще одного важливого фактору, що впливає на те, як ми відчуваємо плин часу, – насиченості його подіями та зацікавленості у них. Чим цікавішим є заняття, тим швидше минає час, і навпаки – коли людина нудьгує або займається одноманітною діяльністю, їй здається, що час розтягується.

Це явище особливо яскраво проявляється в творчій діяльності. Коли людина занурюється у процес створення, вона наче виходить за межі звичайного часу – він сповільнюється або навіть зупиняється.

Також існують способи маніпулювання сприйняттям часу. Наприклад, у телефонних службах підтримки клієнтів часто використовують утримуючу музику – спеціально підібрані мелодії, що створюють ілюзію, ніби очікування триває менше, ніж насправді.

Подібні прийоми застосовуються і в інших місцях, де люди змушені чекати – у лікарнях, громадських установах, а також у сфері роздрібної торгівлі. Наприклад, у супермаркетах, торгових центрах та модних бутиках фонове музичне оформлення використовується для того, щоб відволікти покупців і створити відчуття, ніби вони проводять у магазині менше часу, ніж насправді [19, с. 21].

Таким чином, наше сприйняття часу є вкрай гнучким і залежить від безлічі різних факторів – емоційного стану, соціальної взаємодії, віку, рівня зацікавленості у подіях і навіть зовнішнього середовища, зокрема музики.

Однак цей ефект може працювати і в протилежному напрямку. У певних обставинах прослуховування музики, навпаки, може значно розширити наше сприйняття часу. Наприклад, якщо слухати музику в період роботи над завданнями, для яких потрібна висока концентрація, виникає тенденція до переоцінки тривалості часу, що фактично минув.

Це явище пояснюється тим, що в процесі роботи мозок змушений перемикається між сприйняттям музики та фокусуванням на складному завданні. В результаті він розбиває часовий відрізок на окремі події, кожна з яких формує самотійний спогад. Коли людина намагається згадати, чим займалася впродовж останньої години, її мозок відтворює в пам'яті численні події, що відбулися за цей час. Через що виникає ілюзія розтягнутого часу – він здається набагато довшим, ніж є насправді [14, с. 112–114].

Таким чином, суб'єктивна реальність простору та часу визначається комплексом взаємопов'язаних факторів-детермінантів, серед яких можна виділити фізичні, біологічні, психологічні та соціальні аспекти. Кожен із цих факторів формує автономний внутрішній світ, що є унікальним і неповторним для кожного індивіда.

Результати цього дослідження також дозволяють дійти важливого висновку: час можна розглядати як категорію, що не існує в абсолютному сенсі, або ж як феномен, що не піддається класичному розмежуванню на минуле та майбутнє.

Ці слова містять глибокий філософський зміст. Якщо розглядати час як певну відстань, то кожному доводиться самотійно пройти цей шлях, аби усвідомити його тривалість і сенс. Простір же можна порівняти з безмежним океаном життя, глибину якого кожна людина визначає для себе особисто, обираючи ступінь і тривалість власного занурення в його невичерпні можливості.

1.3 Час як фізична величина та метафізична категорія

Час є фундаментальною категорією як у фізичних, так і в метафізичних системах, проте його розуміння та інтерпретація в цих контекстах суттєво відрізняються.

У фізиці час розглядається як вимірювана величина, що визначає тривалість подій та інтервали між ними. Він є основним параметром для опису динаміки фізичних систем. У класичній механіці, заснованій на працях Ісаака Ньютона, час вважався абсолютним і незалежним від спостерігача чи подій. Це означає, що час протікає рівномірно в усьому Всесвіті, незалежно від будь-яких зовнішніх факторів [8].

Однак з розвитком теорії відносності Альберта Айнштейна це уявлення довелося переглядати заново. Згідно зі спеціальною теорією відносності, час не є абсолютним, а залежить від швидкості руху спостерігача. Це призводить до таких феноменів, як уповільнення часу при наближенні до швидкості світла. У загальній теорії відносності час також залежить від гравітаційного поля: поблизу масивних об'єктів час сповільнюється. Доволі цікавим та вдалим прикладом такого явище є сповільнення плину часу по мірі наближення до Чорної діри.

У фільмі «Інтерстеллар» була продемонстрована надзвичайно незвична планета, на якій перебували головні герої. Кожна хвилина, проведена ними там, відповідала семи рокам, що минали на Землі. Причиною цього феномену була близькість планети до чорної діри, що спричиняло значне гравітаційне уповільнення часу. Наскільки реально можлива така екстремальна різниця у плинні часу для планети, ще варто обговорити, але сам факт існування цього ефекту у реальності не викликає сумнівів [81].

Час не є окремою, самотійно існуючою сутністю, проте являє собою четвертий вимір, який доповнює три просторові виміри. Він нерозривно з ними пов'язаний, і разом вони формують єдину модель — простір-час.

У фізиці швидкість світла у вакуумі є фундаментальною константою і максимальною можливою швидкістю передачі інформації або руху будь-яких об'єктів у Всесвіті. Вона залишається незмінною незалежно від системи відліку, що є ключовим принципом спеціальної теорії відносності Альберта Айнштейна.

Сам факт того, що швидкість світла є граничною межею, уже допомагає зрозуміти, чому час сповільнюється при русі. Якщо коротко пояснити цей ефект, то можна уявити, що навіть у стані спокою (а абсолютний спокій неможливий, адже ми завжди рухаємося відносно чогось) ми все одно подорожуємо в часі. Простір-час можна розглядати як чотиривимірний континуум, де час є четвертим виміром, невіддільним від трьох просторових координат [9, с. 97–102.].

Щоб зробити пояснення більш наочним, можна розглянути спрощену модель, у якій є лише одне просторове вимірювання (наприклад, координата x) та вимір часу. Якщо об'єкт залишається нерухомим у просторі, то він рухається лише вздовж осі часу зі швидкістю світла. Але коли він починає рухатися в просторі, частина його руху «перерозподіляється» — швидкість переміщення у часі зменшується. Це означає, що для швидко рухомих об'єктів плин часу сповільнюється порівняно з тими, що перебувають у стані відносного спокою.

Гіпотетично, якби умовний об'єкт міг досягти швидкості світла, його рух у часовій координаті повністю зупинився б. Проте досягнення 100% швидкості світла для масивного об'єкта неможливе, оскільки для цього знадобилася б нескінченна енергія. Тому, хоча людство може досягти 99% швидкості світла, подолати цей бар'єр не дозволяють фундаментальні закони фізики [17, с. 97–100].

Цей приклад є значним спрощенням і не може використовуватися для точних розрахунків, але він допомагає інтуїтивно зрозуміти, як відбувається уповільнення часу. Коли говорять про цей ефект у рамках теорії

відносності, зазвичай виділяють кінетичне уповільнення часу, пов'язане з рухом, і гравітаційне, спричинене масивними об'єктами. Один із найвідоміших прикладів релятивістського уповільнення часу — це уявний експеримент зі світловими годинниками. Експеримент полягає в тому, що існує умовний пристрій, у якому фотон світла рухається вгору до дзеркала, відбивається і повертається назад. Коли він досягає детектора, годинник фіксує один «тік» і запускає новий фотон. В ідеальних умовах такий механізм можна використати як точний вимірювач часу.

Тепер припустимо, що один такий годинник залишається на Землі, а інший розташований на борту літака, що рухається з великою швидкістю. Для людини на борту літака жодних змін не відбудеться: фотон буде рухатися звичною траєкторією між джерелом і дзеркалом. Але якщо за цим процесом спостерігати із Землі, то через рух літака траєкторія фотона вже не буде строго вертикальною. Фотон, рухаючись між дзеркалом і джерелом, долає більшу відстань, адже він рухається не тільки вгору-вниз, а й уперед разом із літаком. Оскільки швидкість світла є сталою і незмінною для всіх спостерігачів, то для проходження більшої відстані фотону знадобиться більше часу. Це означає, що для спостерігача на Землі годинник на борту літака працює повільніше порівняно з годинником, що залишається в стані спокою. Чим швидше рухається літак, тим сильніше цей ефект.

Уповільнення часу при русі — це не просто теоретична ідея, а реальне явище, що підтверджується експериментально. Один із найбільш відомих доказів — це корекції, які доводиться вносити в роботу годинників на супутниках GPS, оскільки вони знаходяться в русі відносно поверхні Землі. Вимірювання показують, що для них час справді тече трохи інакше, ніж для годинників на поверхні планети. В цьому випадку важливу роль відіграє не тільки швидкість супутників, але й гравітаційне уповільнення часу, спричинене кривиною простору-часу. Але суть залишається тією ж: чим швидше рухається об'єкт, тим повільніше для нього плине час. І хоча

об'єкти з масою ніколи не можуть досягти швидкості світла, якщо вони наблизяться до цієї межі, час для них сповільниться настільки, що для зовнішнього спостерігача він майже зупиниться [9, с. 118–120].

Для спостерігача, який перебуває в стані відносного спокою, годинники, що рухаються разом із об'єктом на високій швидкості, йдуть повільніше. Це явище зумовлене постійністю швидкості світла у всіх системах відліку. Якщо розглянути світлові годинники висотою 150 тисяч кілометрів, то у стаціонарному стані фотон проходить шлях до дзеркала і назад за секунду, що відповідає 300 тисячам кілометрів. У випадку рухомих годинників цей шлях стає довшим, адже фотон долає не тільки вертикальну відстань, а й переміщається разом із об'єктом у просторі. Оскільки швидкість світла не може перевищувати 300 тисяч кілометрів на секунду, а шлях збільшується, то замість прискорення світла сповільнюється саме плин часу.

Цей ефект не обмежується лише годинниками, а впливає на всі фізичні та біологічні процеси, включаючи метаболізм, серцебиття та старіння. Експериментальні підтвердження цього явища отримані в рамках численних досліджень. В одному з таких експериментів використовували іони літію, у яких переходи електронів між енергетичними рівнями виступали аналогом «тиків» годинника. Було встановлено, що для частинок, розігнаних до релятивістських швидкостей, ці переходи відбувалися повільніше, що підтвердило передбачення спеціальної теорії відносності.

Ще одним важливим підтвердженням є експерименти з нестабільними частинками. У стані спокою вони розпадаються за мільярдні частки секунди, проте, якщо їх розігнати до швидкостей, близьких до швидкості світла, їх час життя значно збільшується. Це явище пояснюється тим, що для зовнішнього спостерігача внутрішні процеси у швидко рухомій системі відбуваються повільніше. Подібні експерименти неодноразово

повторювалися в різних умовах і продовжують підтверджувати релятивістське уповільнення часу [28].

Крім швидкості, на плин часу впливає і гравітація. Загальна теорія відносності описує, що масивні об'єкти викривлюють простір-час, створюючи ефект гравітаційного уповільнення часу. Таке явище особливо яскраво проявляється поблизу чорних дір, де викривлення простору-часу досягає екстремальних значень.

Метафізичне розуміння часу суттєво відрізняється від фізичного підходу, який розглядає час як вимірювану величину, пов'язану з рухом і гравітацією. Якщо у фізиці час є частиною чотиривимірного континууму простору-часу, що змінюється під впливом швидкості та гравітації, то в метафізиці він виступає радше як філософська категорія, що стосується питань буття, сприйняття та змін.

Фізичні моделі пояснюють уповільнення часу за допомогою спеціальної та загальної теорії відносності, де він залежить від руху об'єкта або сили гравітації. Експерименти показують, що час для швидко рухомих об'єктів або тих, які перебувають у сильних гравітаційних полях, проходить повільніше. В метафізиці ж час не є об'єктивною характеристикою, а радше конструктом, який визначає відношення людини до дійсності. У різних філософських традиціях він набуває різних значень: у класичній західній філософії він часто розглядається як лінійний і незворотний, тоді як у східних концепціях може бути циклічним або навіть ілюзорним [26, с. 188–190].

Якщо фізика виявляє залежність часу від руху та маси, метафізика ставить питання про його первинну природу: чи є він лише вимірюванням змін, чи має самостійне існування? Наприклад, для Платона час був «рухомим образом вічності», тобто похідним від ідеального світу форм. Августин Блаженний вважав, що час існує лише в свідомості людини, а не об'єктивно, оскільки минуле вже не існує, майбутнє ще не настало, а

теперішнє — це лише момент переходу між ними. У такому розумінні фізичне вимірювання часу є лише проекцією суб'єктивного сприйняття змін [41, с. 20].

Релятивістська концепція часу, підтверджена експериментально, демонструє, що він не є абсолютною і сталою величиною, а залежить від умов. У метафізиці ж сам принцип відносності часу може мати ширші наслідки: якщо час змінюється в залежності від фізичних параметрів, то чи можна взагалі говорити про його фундаментальне існування поза спостерігачем? Деякі течії, такі як процесуальна філософія Альфреда Вайтгеда, розглядають час як основну сутність буття, що визначає існування речей. Інші, зокрема східні вчення, трактують його як ілюзію, що виникає у свідомості [75].

Якщо фізичні експерименти на прискорювачах частинок підтверджують реальність уповільнення часу для об'єктів, що рухаються з великою швидкістю, то метафізичний підхід змушує запитати: чи є саме поняття часу лише способом організації подій у причинно-наслідковій послідовності? Якщо у фізиці час можна уповільнити або викривити, то в метафізиці він може взагалі бути відносним, прив'язаним до свідомості або навіть залежним від культурного сприйняття. Таким чином, у фізиці час є частиною об'єктивної реальності, що змінюється під впливом природних законів, тоді як у метафізиці він набуває статусу концепції, що може бути або ілюзією, або основоположним принципом існування [44, с. 301–303].

Порівняння фізичного та метафізичного підходів до розуміння часу виявляє глибоку розбіжність між науковим та філософським баченням цієї категорії. У фізиці час є вимірюваною величиною, що визначається як частина чотиривимірного простору-часу, де його плин залежить від швидкості руху та впливу гравітаційних полів. Спеціальна та загальна теорія відносності доводять, що час не є абсолютним: він уповільнюється для об'єктів, що рухаються з великою швидкістю, а також для тих, які

перебувають у сильних гравітаційних полях. Цей ефект підтверджується експериментально, наприклад, у роботі прискорювачів частинок, де нестабільні частинки живуть довше, якщо рухаються на релятивістських швидкостях.

Метафізичне осмислення часу виходить за межі фізичних законів і розглядає його як феномен буття, що може мати різні концептуальні інтерпретації. У класичній філософії час часто постає як або об'єктивна властивість реальності, або як суб'єктивна категорія свідомості. Західні традиції здебільшого розглядають його як лінійний та незворотний процес, тоді як східні підходи можуть інтерпретувати його як циклічний або навіть ілюзорний.

Фізичні моделі доводять, що час не є незалежним відносно простору та матерії, тоді як метафізика запитує, чи є саме поняття часу фундаментальним або лише інструментом для структурування подій у свідомості. Якщо фізичний час може уповільнюватися або зупинятися, то постає питання, чи існує він як об'єктивна реальність, чи є лише продуктом взаємодії свідомості та змін.

Таким чином, наукове й філософське розуміння часу хоча й мають точки дотику, проте значно відрізняються за методологічним підходом. Фізика трактує його як явище, що підпорядковується законам Всесвіту, тоді як метафізика пропонує його осмислення крізь призму буття, свідомості та сприйняття. З'ясування природи часу у своїй сутності, залишається відкритою, оскільки його природа залежить від того, в яких межах і в якій системі координат вона розглядається.

РОЗДІЛ II СУБ'ЄКТИВНІСТЬ ЧАСУ В РІЗНИХ ПАРАДИГМАХ МИСЛЕННЯ

2.1 Психологічні переживання часу індивідом

Сприйняття часу є фундаментальним аспектом людської психології, який впливає на нашу поведінку, емоції та взаємодію з навколишнім світом. Розуміння того, як індивіди відчують та інтерпретують час, є ключовим для багатьох галузей, включаючи психологію, нейронауку та філософію.

У 1972 році французький геолог Мішель Сіффр провів експеримент, під час якого він перебував у печері без доступу до природного світла та засобів вимірювання часу. Метою було дослідити, як ізоляція впливає на внутрішній біологічний годинник людини. Виявилось, що, незважаючи на відсутність зовнішніх сигналів, М. Сіффр підтримував циркадний ритм, хоча його «доба» подовжилася до приблизно 24 годин 31 хвилини, тобто перебільшувала норму аж у два рази [23].

Цей феномен особливо цікавий тим, що зазвичай суб'єктивне сприйняття часу змінюється залежно від емоційного стану. Якби людина переживала час у приємній обстановці, можна було б припустити, що вона недооцінила його тривалість. Однак у випадку Мішеля Сіффра ізоляція та психічне виснаження мали протилежний ефект – він «загубив» у своєму сприйнятті майже місяць.

Схожі випадки були зафіксовані і в інших експериментах.

- 1988 рік: Вероніка Лігун провела 111 днів у французькій печері, але, коли вийшла на поверхню, була впевнена, що минуло лише 42 дні.
- 1989 рік: Італійська дизайнерка Стефанія Фаліні прожила чотири місяці в печері й була переконана, що перебувала там лише два місяці.

- 1993 рік: Італійський соціолог провів цілий рік у підземній ізоляції, а коли вийшов, думав, що на календарі все ще літо, хоча насправді вже настала зима [71].

Дослідження ізольованих людей демонструють, що час, як ми його переживаємо, є не просто фізичною величиною, а породженням мозкової активності. Він існує лише в межах свідомості людини, так само, як кольори є інтерпретацією електромагнітних хвиль, а не їхньою об'єктивною характеристикою.

Якщо для кольору є фізичний еквівалент у вигляді довжини світлової хвилі, то що є фізичною основою сприйняття часу? Чи існує в природі щось об'єктивне, що мозок «перекладає» у відчуття часу?

Наука досі не має остаточної відповіді на це питання. Феномен сприйняття теперішнього моменту залишається однією з найбільших наукових загадок, яка кидає виклик традиційним уявленням про природу реальності.

Проблема визначення часу є однією з найбільш складних у філософії та науці. Ще Августин Блаженний понад півтори тисячі років тому писав: «Якщо мене не питають, що таке час, то я знаю, що це таке. Але якщо я спробую пояснити, то не знаю.» Це підкреслює складність самого поняття часу: ми відчуваємо його, живемо в ньому, але не можемо точно визначити, що це таке [42].

Фізик Річард Фейнман зазначав, що замість того, щоб намагатися дати визначення часу, варто зосередитися на тому, як ми його вимірюємо. І справді, робоче визначення часу у фізиці виглядає максимально просто: Час – це те, що показують годинники [55].

Більшість людей інтуїтивно вважає, що час – це послідовність подій, що тече з минулого в майбутнє через теперішній момент. У такій концепції реальним є лише «тепер», адже минуле вже зникло, а майбутнє ще не

настало. Ця ідея здається очевидною, але сучасна наука ставить її під сумнів. Фізика вказує на те, що наша інтуїція щодо часу є повністю хибною.

Уявлення про об'єктивність теперішнього моменту руйнує спеціальна теорія відносності Альберта Айнштейна, яка довела, що одночасність подій відносна.

Якщо ми приймаємо, що реальність часу змінюється залежно від обставин, це означає, що людський мозок створює власну версію часу, і спирається на обмежену інформацію. Час для різних людей може текти по-різному, залежно від емоцій, психічного стану та навколишнього середовища, а минуле і майбутнє можуть бути просто розумовими конструкціями, тоді як реальність не має чіткого розмежування на до і після.

Дослідження ізоляції, нейронаука та навіть квантова фізика вказують на те, що час, яким люди його відчують, є не більше ніж продуктом людської свідомості. І якщо це так, можливо, найголовніша ілюзія, в яку ми всі віримо, – це те, що час взагалі існує.

Попри те, що в умовах ізоляції людське сприйняття часу значно спотворюється, у повсякденному житті ми майже інстинктивно відчуваємо його плин. Наприклад, ми приблизно знаємо, коли загориться зелений сигнал світлофора, або коли закінчиться рекламна пауза на телебаченні, навіть не дивлячись на годинник.

Це відбувається завдяки внутрішньому біологічному годиннику, який є частиною фундаментальних механізмів мозку. За словами нейробіолога Діна Буономано, відчуття часу є настільки критичним для виживання, що його обробка інтегрована в усі рівні роботи мозку – від нейронів та синапсів до вищих когнітивних функцій [52, с. 583].

Часто люди уявляють, що в мозку є окремий центр часу, подібно до того, як існують зони, що відповідають за мову чи зір. Проте в дійсності

більшість нейронних мереж в тій чи іншій формі бере участь у визначенні часу.

Зокрема, ключову роль у цьому відіграє здатність мозку передбачати майбутнє. Дехто навіть каже, що якщо потрібно було б визначити основну функцію мозку, то найточнішим формулюванням було б: «Передбачення майбутнього».

Саме ця здатність робить можливими всі форми адаптації до середовища:

- Хижаки передбачають поведінку жертв, щоб ефективніше полювати.
- Жертви вчаться інтуїтивно прогнозувати дії хижаків, щоб уникати небезпеки.
- Люди використовують здатність до передбачення, щоб планувати дії – від побутових справ до стратегічних рішень [80].

У кожний момент часу людський мозок автоматично намагається спрогнозувати майбутнє. Уміння прогнозувати майбутнє проявляється не лише у реакціях на зовнішні події, а й у рухах тіла та сприйнятті ритму.

Якщо спробувати навмисно порушити ритм – наприклад, плескати не в такт музиці, то це вимагатиме значних зусиль, бо мозок автоматично прагне синхронізувати дії з передбачуваними ритмами. Цей механізм також пояснює, чому люди погано переносять хаотичні звуки.

Мозок звик до закономірностей і спокійно сприймає повторювані звуки – наприклад, цокіт годинника, який згодом просто «відфільтровується» та не привертає уваги. Проте, якщо звуки хаотичні, вони створюють напругу. Невизначеність створює стрес, бо мозок не може «прорахувати» майбутній момент.

На відміну від тварин, людина може не просто прогнозувати найближчі події, а й мислити про далеке майбутнє, будувати плани на роки вперед, створювати концепції історичного часу. У певному сенсі людина –

єдина істота, що здатна до ментальних подорожей у часі. Це може бути як переосмислення минулого, так і прогнозування майбутнього, що дає індивіду унікальну можливість виходити за межі реального моменту. Таким чином, відчуття часу – не просто сприйняття змін, а процес, що визначає саму природу свідомості [45, с. 284–286].

Людське сприйняття часу здається неперервним, але це лише ілюзія, яку створює мозок. Є простий експеримент, що дозволяє переконатися у цьому. Якщо попросити людину поперемінно дивитися на ваші очі, буде помітно, як її погляд поступово рухається. Але якщо спробувати зробити те ж саме перед дзеркалом, то відображення начебто залишатиметься статичним, без видимого руху очей. Відбувається це завдяки тому, що мозок ігнорує моменти зміни фокусу погляду, забезпечуючи ілюзію неперервного візуального потоку. Такий же механізм працює під час моргання – хоча ми на мить закриваємо очі, мозок автоматично «зшиває» зображення до і після, створюючи враження безперервності сприйняття. Те, що ми переживаємо як потік подій у реальному часі, насправді є змонтованим відображенням дійсності, відредагованим мозком у режимі реального часу.

Один із найважчих випадків порушення сприйняття часу спостерігався у Клайва Верінга – британського музиканта, у якого після ураження гіпокампа розвинулася найгостріша форма амнезії. Його пам'ять тривала лише від 7 до 30 секунд, після чого свідомість ніби «перезапускалася». Його життя складалося з нескінченних моментів пробудження, і він кожного разу був упевнений, що щойно вийшов із коматозного стану. К. Верінгу рекомендували вести щоденник, де він записував свої стани, але записи виглядали моторошно. Наприклад, о 8:03 він писав: «Тепер я дійсно прокинувся», потім о 9:06 закреслював попереднє і писав: «Тепер я прокинувся по-справжньому», потім знову виправляв запис о 9:34. Він впізнавав власний почерк, але не розумів, хто

зробив попередні записи, тому його мозок постійно пояснював цей стан єдиним можливим способом – кожного разу «перше пробудження». Його нескінченне «тепер» не мало минулого і не вело до майбутнього [84, с. 54–58].

У документальному фільмі 2005 року він говорив, що кожен день, кожна ніч здаються однаковими, як смерть. Цей випадок демонструє, що відчуття плину часу тісно пов'язане з короткочасною пам'яттю, і без її функціонування сприйняття реальності розпадається на відокремлені шматки, позбавлені зв'язку між собою.

Дослідження також показують, що люди можуть змінювати своє суб'єктивне сприйняття часу. Очікування в черзі може здаватися довшим, ніж воно є насправді, а музика під час телефонного очікування допомагає зменшити відчуття довгого чекання. Час може відчуватися довшим у періоди нудьги або сильного стресу, а моменти радості минають швидше, ніж хотілося б. Якщо мозок справді може прискорювати або уповільнювати сприйняття часу, то можливо, час – це не незалежна об'єктивна величина, а продукт обробки інформації, який мозок безперервно формує та редагує.

Сприйняття часу є складним і багатошаровим феноменом, який залежить від нейробіологічних механізмів, психічного стану, зовнішніх обставин і навіть еволюційних процесів. Незважаючи на те, що люди звикли вважати час об'єктивною величиною, яку можна виміряти годинником, на рівні індивідуального досвіду він виявляється мінливим, нестабільним і залежним від особливостей нашої свідомості. Дослідження ізоляції показують, що без зовнішніх орієнтирів мозок починає спотворювати відчуття часу, подовжуючи або скорочуючи його суб'єктивну тривалість. Клінічні випадки амнезії доводять, що наша здатність сприймати теперішній момент тісно пов'язана з пам'яттю, і якщо ця функція порушується, людина може опинитися в нескінченному «тепер», втративши будь-яке відчуття хронологічного розвитку [21, с. 3582–3584].

У критичних ситуаціях час може сповільнюватися, створюючи ілюзію подовженого моменту, що, ймовірно, є результатом активізації механізмів підвищеної уваги або зміненого способу збереження інформації в пам'яті. Це підтверджується тим, що після небезпечних подій люди згадують їх у більш детальних образах, ніж зазвичай. Водночас наш мозок здатен свідомо змінювати відчуття часу, підлаштовуючи сприйняття ритму подій відповідно до звичного темпу життя. Ми швидко адаптуємося до прискореного чи уповільненого часу, що підтверджує його суб'єктивну природу.

Робота мозку з обробки часу нагадує процес редагування фільму, де деякі моменти вирізаються, інші стискаються або розтягуються, а окремі деталі об'єднуються в суцільний потік. Це пояснює, чому ми не помічаємо моментів моргання або зміни погляду, а також чому час іноді здається нерівномірним. Сучасні дослідження дозволяють припустити, що інтуїція щодо часу далека від фізичної реальності, а те, що індивід переживає як послідовність подій, може бути лише конструкцією мозку. Якщо так, то відчуття часу – не універсальна властивість реальності, а індивідуальний продукт нейропсихологічної обробки, який формується в процесі взаємодії людини зі світом.

2.2 Парадокси зміни геометрії простору в контексті плину часу

Сприйняття часу в людській свідомості, ймовірно, ґрунтується на тих самих механізмах, що й сприйняття простору. Мозок не просто відстежує час як окрему абстрактну величину, а обробляє його через категорії просторового мислення, що можна простежити у багатьох аспектах когнітивної діяльності. Ще швейцарський психолог Жан Піаже припускав, що діти на ранніх етапах розвитку не відрізняють час від простору, а їхнє сприйняття цих явищ тісно пов'язане між собою. Наприклад, у його експерименті, де дві іграшкові змії одночасно починали рухатися, але одна з них проходила більшу відстань, діти у віці п'яти-шести років автоматично робили висновок, що швидша змія рухалася довше. Це свідчить про вроджену схильність мозку пов'язувати часові інтервали з протяжністю в просторі, що перегукується з фундаментальними принципами теорії відносності, де час і простір формують єдине континуумне середовище [73, с. 38–40].

Дослідження показують, що людина несвідомо використовує просторові концепції для оцінки часу. Один із таких експериментів передбачав спостереження за двома лампочками, які по чергову спалахували з постійним часовим інтервалом. Якщо відстань між лампочками була меншою, учасники оцінювали цей інтервал як коротший, тоді як при більшій відстані здавалося, що спалахи відбуваються з довшою паузою між ними. Це явище, відоме як кап-ефект, демонструє, що мозок на базовому рівні не розділяє час і простір, а скоріше обробляє їх у взаємозв'язку [83, с. 69–72].

Один із найбільш очевидних проявів цієї особливості мислення – те, як люди інтуїтивно уявляють собі хронологію подій. Якщо попросити когось розташувати роки в певному порядку, майже всі уявлять їх як послідовність чисел, розміщених у просторі.

У західній культурі хронологія майже завжди сприймається як пряма лінія, що йде зліва направо, тоді як у деяких східних культурах вона може бути орієнтована вертикально, але завжди з чітким просторовим розташуванням. Дослідження показують, що навіть моторна активність пов'язана з цією когнітивною особливістю: під час експериментів, де учасники повинні були оцінювати тривалість звуків, швидкість їхніх відповідей змінювалася залежно від того, якими руками вони натискали кнопки. Короткі звуки легше асоціювалися з лівою рукою, а довші – з правою, що може вказувати на існування глибоко закладеної ментальної лінії часу, яка спрямована зліва направо [49, с. 28–32].

Порушення цієї системи може призводити до спотворень у сприйнятті часу. Наприклад, пацієнти, які пережили інсульт із пошкодженням правої частини тім'яної кори, часто не помічають об'єктів, що знаходяться в лівій половині їхнього поля зору. Це явище, відоме як «лівостороннє ігнорування», також впливає на їхнє сприйняття хронології: такі люди можуть відчувати труднощі із розташуванням подій на часовій шкалі та навіть частково втрачати відчуття минулого чи майбутнього. Це підтверджує, що механізми, відповідальні за орієнтацію у просторі, водночас відіграють роль у формуванні нашого відчуття часу [12].

У мові ця особливість теж проявляється досить явно. Часто використовуються просторові метафори, коли мова йде про час: «забігати наперед», «оглядатися назад», «довге життя», «короткий момент». У всіх мовах світу часові відрізки описуються через поняття просторової протяжності, що ще раз підтверджує, що на когнітивному рівні мозок людини не розділяє ці дві категорії.

У результаті деякі дослідники припускають, що час, у тому вигляді, в якому ми його переживаємо, може бути не більш ніж психологічним конструктом, створеним мозком через механізми, призначені для сприйняття простору [51, с. 118–121].

Сприйняття часу та простору в людському мозку тісно пов'язані, і сучасна наука все більше схиляється до думки, що ми інтуїтивно сприймаємо час через ті ж механізми, що й простір. Це особливо помітно в тому, як ми уявляємо собі хронологію подій, використовуючи просторові метафори та структури для опису часових змін. У фізичній реальності, однак, взаємозв'язок між простором і часом є значно складнішим, ніж просто лінійне розташування подій у свідомості.

Рух через простір супроводжується візуальними змінами: об'єкти, що наближаються, здаються більшими, а ті, що віддаляються, зменшуються. Але рух у часі сприймається інакше, оскільки індивід не помічає таких же явних змін у його перебігу. Проте з точки зору фізики, цей зв'язок існує. Ефект лоренцового скорочення, передбачений спеціальною теорією відносності Альберта Айнштейна, вказує, що об'єкти, що рухаються зі швидкістю, наближеною до світлової, стискаються в напрямку руху. Це означає, що спостерігач у швидкісному русі побачив би змінену геометрію простору навколо себе. Якщо б ракета рухалася зі швидкістю, що майже дорівнює швидкості світла, навіть діаметр Місяця в напрямку руху здавався б суттєво меншим [39].

Незважаючи на цей фізичний взаємозв'язок, існує глибока розбіжність між нашим суб'єктивним сприйняттям часу та тим, як він постає у фізичних теоріях. Людина може рухатися в просторі в будь-якому напрямку, але в часі ми відчуваємо лише рух вперед. Усі фундаментальні фізичні рівняння – від класичної механіки до квантової фізики – є симетричними щодо часу, тобто вони не встановлюють жодної особливої ролі теперішнього моменту чи визначеного напрямку часу. Закони природи дозволяють події розвиватися як у прямому, так і в зворотному порядку, однак наша свідомість сприймає час лише як безперервний потік у майбутнє.

Альберт Айнштайн розглядав цю проблему як одну з найважчих для розуміння. Він зауважував, що переживання теперішнього моменту для людини є абсолютно реальним, але водночас це поняття не має фізичної основи. Фізик Роджер Пенроуз також підкреслював, що спеціальна теорія відносності не містить поняття абсолютного «зараз». Якщо розглядати Всесвіт як блок часу, де всі події вже існують у чотиривимірному просторі-часі, то наше сприйняття теперішнього моменту – це радше особливість людського мислення, ніж фундаментальна властивість реальності.

Це породжує питання: якщо всі події минулого, теперішнього та майбутнього вже існують у так званій блочній Всесвіті, то чому ми переживаємо саме цей момент? Чому ми відчуваємо плин часу, якщо в рівняннях фізики немає нічого, що пояснює цю зміну? Деякі науковці припускають, що це просто ілюзія, створена нашим мозком, аналогічно до того, як ми сприймаємо кольори чи запахи, хоча у фізичному світі вони є лише специфічними довжинами хвиль або молекулярними структурами. Якщо так, то відчуття часу могло б бути побічним продуктом когнітивної діяльності, що виникає через спосіб, у який мозок обробляє інформацію про зміни у світі [74, с. 289–301].

Деякі фізики намагаються примирити поняття блочної Всесвіту та сприйняття часу людиною. Брайан Грін, один із провідних теоретиків сучасної фізики, припускає, що кожен момент у просторі-часі подібний до окремого кадру у фільмі, і наш досвід плину часу є просто результатом того, що в кожному окремому моменті ми маємо доступ до спогадів про попередні моменти. Проте це пояснення залишається філософською гіпотезою, оскільки воно не дає відповіді на те, чому ми переживаємо теперішній момент, а не якийсь інший кадр цього фільму [9, с. 51–53].

Ця одна з найзначніших нерозв'язних проблем сучасності продовжує бентежити науковий світ. Зрозуміло те, що сприйняття часу суб'єктивне і пов'язане з людською свідомістю, але неможливо дізнатися, чи є це лише

когнітивною ілюзією, чи все ж таки існує ще не відкрита фундаментальна властивість часу, яку поки не можна пояснити.

Питання природи часу залишається однією з найскладніших і найзагадковіших проблем науки. Деякі сучасні дослідники припускають, що простір і час можуть бути лише проявами чогось ще більш фундаментального, як, наприклад, квантова нелокальність або більш глибокі математичні структури, що ще не розкриті.

Науковий журналіст Джордж Массер у своїй книзі «Нелокальність» аналізує аргументи на користь того, що існує рівень реальності, який виходить за межі традиційного розуміння простору-часу [24].

Один із провідних філософів фізики, професор Нью-Йоркського університету Тім Модлін, якого він цитує, зазначає, що світ – це не просто набір окремих локалізованих об'єктів, які взаємодіють через простір і час. Існує щось більш глибоке, що утримує структуру реальності разом, але ми лише починаємо підходити до розуміння цього явища [25, с. 25–27].

Ця ідея перегукується з сучасними теоретичними дослідженнями, які розглядають можливість того, що простір-час є лише похідним явищем, тоді як фундаментальна реальність складається з більш складних взаємозв'язків, що ще не описані в рамках традиційної фізики. Деякі гіпотези, такі як голографічний принцип або теорія петльової квантової гравітації, пропонують радикально нові способи мислення про структуру Всесвіту, згідно з якими простір і час можуть бути не первинними сутностями, а радше побічними ефектами більш фундаментальних процесів.

Можливо, ми тільки починаємо наближатися до того моменту, коли фізика дозволить розмірковувати про ці глибші рівні реальності, які можуть здаватися ще більш дивними, ніж можна уявити сьогодні. Але незалежно від того, чи є час реальним чи ілюзорним, чи є він фундаментальною частиною Всесвіту чи лише ментальним конструктом, одна річ залишається

незмінною: сприйняття часу визначає те, як індивід переживає життя, і саме це робить його одним із найбільш загадкових і захопливих аспектів людського існування.

2.3 Проблема співвідношення часу та вічності

Проблема співвідношення часу та вічності – одна з найглибших у філософії. Ще з античності мислителі намагалися досягнути, чи існує «буття» поза часом, незмінне й вічне, або ж усе підпорядковано плину часу. У різних традиціях сформувалися відмінні погляди: західна філософія, значною мірою під впливом християнства, розвинула ідею лінійного часу з творенням світу, тоді як східна думка часто уявляла час циклічно, як нескінченне коло перероджень або космічних циклів. У новітні часи до дискусії долучилися феноменологія та екзистенціалізм, які зосередилися на переживанні часу людською свідомістю, а також сучасна наука, що змінила саме поняття часу.

У давньогрецькій філософії вперше чітко постало питання про вічне буття на противагу часовому становленню. Парменід стверджував, що істинне буття є єдиним, нерухомим і позачасовим – вічним «Єдиним». Натомість Геракліт бачив основу світу у вічному становленні, безперервній зміні: «все тече». Платон примирив ці погляди через розмежування двох рівнів реальності: надчуттєвого світу вічних незмінних ідей та чуттєвого світу мінливих речей. У діалозі «Тімей» Платон пояснює, що час виникає разом із створенням чуттєвого космосу як «рухомий образ вічності» – тобто образ вічних ідей у формі поступового часу [56]. Вічні ідеї Платона існують поза часом, тоді як видимий світ підвладний часові та змінам. Така дихотомія між вічним буттям і часовим становленням стала основою для подальших західних уявлень про вічність.

У Арістотеля концепція часу вже більш «земна»: час визначається як число (або міра) руху щодо «до» і «після». Для Арістотеля світ вічний у тому сенсі, що не має початку в часі – матеріальний космос існував завжди, хоча він і знаходиться у безкінечному русі й зміні. Вічність у Арістотеля – це радше нескінченна тривалість космосу та безперервність руху. Бог (Перводвигун) у нього – вічний, бо нерухомий і позачасовий, але Він лише

мислить сам Себе і не перебуває у часових процесах. Таким чином античність виробила два взаємопов'язані уявлення: вічність як позачасове, незмінне буття (царина божественного або ідей) та вічність як нескінченна протяжність часу (вічне існування світу в часі) [40, с. 218].

З поширенням християнства античні ідеї були переосмислені. Аврелій Августин у «Сповіді» детально міркував про природу часу і Бога. Він стверджував, що Бог створив світ з часом, а не в часі, тобто сам час має початок (момент творіння) і не існував раніше світу. Бог же, згідно з Августином, перебуває поза часом: для Нього весь створений час відкритий як «вічне тепер». Аврелій Августин описує божественну вічність як «висоту вічності, що завжди теперішня» – минуле і майбутнє однаково присутні перед Богом, який незмінний. Ця ідея *totum simul* (лат. «усе разом одночасно») лягла в основу середньовічного розуміння вічності [2].

Боецій (VI ст.) дав класичне визначення вічності, спираючись на Аврелія Августина і платонівську традицію. У творі «Втіха філософією» він пише: «Вічність є повнотою життя, одночасно цілою і досконалою, яка не знає ні початку, ні кінця». Іншими словами, вічність – це неподільне ціле, вся повнота буття одразу, без наступності. Бог, за Боецієм, володіє саме таким способом буття – позачасовим і незмінним, тоді як створений світ триває в часі, маючи протяжність (*aevum*) або нескінченну тривалість у майбутнє. Боецій також наводив образ кола для пояснення співвідношення Бога і часу: Бог-вічність – це центр кола, незмінно співвідносний з усіма точками кола, тоді як час – це периферія (коло, що обертається), де події віддалені одна від одної послідовністю. Томас Аквінський та інші схоласти успадкували цю концепцію: Бог є надчасовим вічним, а світ – вічним лише у значенні тривання без кінця [79].

З розвитком науки і філософії Нового часу поняття часу і вічності набули нових інтерпретацій. Рене Декарт вважав, що Бог створює світ у кожен мить заново, підтримуючи його існування – вічність Бога тут теж

мислиться як позачасова причина. Ісаак Ньютон ввів поняття абсолютного часу – єдиного всесвітнього часу, що «сам по собі і по своїй природі протікає рівномірно безвідносно ні до чого зовнішнього» – по суті, Ісаак Ньютон надавав фізичному часу атрибутів вічності (незмінність темпу, необмеженість) і ототожнював його з тривалістю існування Бога. Готфрід Лейбніц заперечував це, розглядаючи час відносно подій (для нього «порожній» час без подій не існує), таким чином уникаючи уявлення про час як «контейнер» для буття. Однак обидва підходи все ще оперували поняттям нескінченного часу [72].

Іммануїл Кант здійснив «коперніканський переворот» у розумінні часу. В його «Критиці чистого розуму» (1781) було доведено, що час (як і простір) – це не об'єктивна властивість речей самих по собі, а форма нашої чуттєвості, спосіб, яким наша свідомість впорядковує досвід. Час – апіорна форма споглядання, притаманна суб'єкту; ми неминуче сприймаємо явища у часовій послідовності, але про «речі в собі» поза нашим сприйняттям не можемо сказати, чи вони у часі. Це означало, що питання про те, чи існує щось поза часом (вічність), принципово виходить за межі можливого досвіду. Буття «саме по собі» (пошечен), за Іммануїлом Кантом, не підлягає категоріям простору і часу – воно позачасове, але і непізнаване. Таким чином, Іммануїл Кант зняв традиційну метафізичну проблему з порядку денного: вічність як позачасовість може існувати (наприклад, Бог або речі в собі), але ми не маємо засобів позитивного пізнання цього. Водночас, у сфері явищ, час є необхідною умовою існування – ми не переживаємо нічого, окрім як у часі [66].

Отже, західна філософія пройшла шлях від онтологічного протиставлення «часового – вічного» до критичного усвідомлення суб'єктивності часу. Ідея вічності як *позачасового буття* закріпилася головню у теології (Бог поза часом), тоді як філософи поступово

зосередилися на структурах часу (чи то фізичного, чи феноменологічного) і межах нашого знання про вічне.

В різних культурах склалися відмінні інтуїції щодо плину часу. Західна традиція під впливом біблійного Одкровення розвинула лінійне розуміння часу: час має початок (створення світу) і рухається до певної мети чи кінця (Страшний суд, спасіння) [43]. Такий погляд, закріплений у християнстві, розглядає історію як унікальний, неповторний процес, де кожна подія трапляється один раз. Лінійний час передбачає стрілу часу – розрізнення минулого, теперішнього і майбутнього, які ніколи не співіснують одночасно. Натомість багато східних культур традиційно сприймають час циклічно: світові процеси повторюються по колу, а минуле і майбутнє нерозривно пов'язані в нескінченному оберті. Циклічний час здається більш інтуїтивно зрозумілим способом уявити вічність: якщо уявити час як пряму лінію, виникає питання «що було до початку лінії і що буде після кінця?», а от замкнене коло дозволяє рухатися вперед або назад без кінця, ніколи не наштовхуючись на абсолютний початок чи фінал. Не дивно, що «коло» стало універсальним символом вічності.

Багато стародавніх цивілізацій дотримувалися циклічної моделі часу. Наприклад, у індійській (особливо індуїстській) космології Всесвіт проходить через нескінченні кальпи і юги – гігантські цикли творення і руйнування. У текстах індуїзму час не має абсолютного початку – Всесвіт і час існують анаді, але всередині цього процесу відбуваються повторювані цикли творіння, розквіту і загибелі світу. Наприклад, кожен цикл (кальпа) триває 4,32 мільярди років і складається з чотирьох юг (епох), після чого все оновлюється. Таким чином поєднуються елементи лінійності і циклічності [58].

Буддизм також сприймає час як нескінченну серію циклів народження і смерті (сансара), що тривають доти, доки істоти не досягнуть просвітлення. У традиційному буддійському зображенні «Колеса життя»

всесвіт постає у вигляді колеса, яке тримає в пащі Яма (володар смерті), – ця символічна картина показує безкінечне повторення перероджень у шести світах сансари, з якого є лише один вихід – досягнення стану Нірвани [78].

Звісно, реальні філософські погляди не завжди вписуються в просту схему. У західній античності теж була ідея світових циклів. А в східній думці існує уявлення про вихід за межі циклу – у деяких індуїстських школах часом знехтувано як ілюзією майї перед обличчям вічного Брахмана; в даоській філософії Дао – позачасове джерело буття. Тим не менше, загальна тенденція така: західна культура схилилася до бачення часу як лінійної історії з унікальною метою, а східна – до бачення часу як колеса сансари, з акцентом на повторюваність і ритм природи. Ці дві парадигми по-різному ставлять питання про «альтернативу часовому буттю»: для Заходу нею стає трансцендентна вічність (буття поза часом – наприклад, Божество), а для Сходу – вихід з кола перероджень у стан надбуття (нірвана, мокша), який теж можна трактувати як позачасовий [3].

Ідея вічності найповніше проявилася у релігійно-філософських системах, де питання про кінцевість чи нескінченність буття набуває екзистенційного значення. Розглянемо коротко, як різні релігійно-філософські традиції розуміють вічність.

Християнська думка увібрала біблійну концепцію лінійного часу і поєднала її з грецькою філософською теорією вічності. Бог у християнстві – вічний у строгому сенсі: Він існує поза часом, незмінно і в повноті буття одночасно. Це класичне боеціанське визначення: «повнота одночасного і досконалого буття». Для опису Божої вічності християнські теологи часто користувалися образом «вічного тепер» – Бог перебуває в єдиному всеприсутньому теперішньому, де немає ні минулого, ні майбутнього, всі моменти творіння відкриті його погляду одразу. Такий Бог стоїть над потоками часу, «контролюючи всі минулі і майбутні часи» [33].

Водночас у християнській традиції існує поняття вічного життя для праведників – тобто безсмертя душі та безкінечного існування з Богом. Тут є тонкощі: чи це «вічність» у сенсі позачасовості, чи радше нескінченний час, тобто безкінечне продовження життя в часі? Схоластична точка зору така: лише Бог має справжню вічність, а створені істоти навіть у раю будуть існувати в часі, але вічно, це називали *sempiternitas*, «вічність у часі». Тобто душа після смерті не перестає переживати послідовність – є «до» і «після» навіть у вічному блаженстві, але цей час нескінченний і без страждань. Інші теологи припускали, що наблизившись до Бога, душа може брати участь в Божій позачасовості. Так чи інакше, в християнстві вічність – це передусім атрибут Божества, а для людини вона постає як дароване безсмертя або життя у присутності Бога, що долає руйнівність земного часу.

Варто згадати й про ісламську філософсько-богословську традицію. Для ісламу Аллах – вічний і безчасовий Творець. Серед середньовічних ісламських філософів були суперечки, чи світ створений у часі, чи існував вічно, як у аристотелівській позиції, якої дотримувався, наприклад, Аверроес. Загалом, іслам успадкував від греко-авраамічної думки поняття Бога поза часом, але уявлення про саме протікання часу інколи поєднували лінійність з циклічністю. Наприклад, у суфійській традиції говорилося про вічне повернення пророків: історія складається з періодів, кожен з яких закінчується приходом пророка і оновленням віри – тут елементи циклу всередині лінійної канви історії [9].

В індуїзмі співіснують два рівні розуміння вічності. Перший – космологічний рівень: як уже зазначалося, Всесвіт у індуїзмі анаді, тобто час як такий не має старту. Однак душі (атмани) знаходяться у циклі самсари – нескінченному кругообігу народжень і смертей. Цей процес не має початку, але може мати кінець для окремої душі – через досягнення мокші (звільнення). Другий – метафізичний рівень: над світом явищ (сансари) стоїть абсолютна реальність Брахмана. Брахман вищий за час і

простір, це абсолютне буття-свідомість-блаженство (сат-чит-ананда), незмінне і вічне. Душа, ототожнена з Брахманом (як в адвайта-веданті), теж у своїй істинній природі позачасова. Таким чином індуїзм поєднує циклічну часовість емпіричного світу і позачасовість абсолюту. Цікаво, що індуїстська думка також розрізняє поняття «кала» (часу) і «акала» (позачасового): боги у деяких текстах названі «акала», тобто непідвладні часу.

Буддизм заперечує вічну незмінну душу, але натомість пропонує концепцію нірвани як виходу за межі умовного існування. Все, що складається з частин, в буддизмі є анічча – непостійне, скороминуче. Буддійські філософи, наприклад, школи абхїдхарми, навіть вважали, що час складається з дискретних кшан (моментів), в кожному з яких усе народжується і зникає. Таким чином усе у світі перебуває у моментальному стані становлення і припинення – це радикальне вчення про імперманентність. Проте сам факт нірвани, що описується як «Непороджене, Незумовлене, Нестворене», свідчить: буддизм визнає можливість буття поза цим потоком часу. Нірвана – це ніщо інше, як позачасове існування, де припиняються причини й умови, а відтак і сам час. Будда уникав позитивних висловлювань про стан нірвани, він вважав за краще мовчати, бо це стан, незбагнений розумом у категоріях часу-простору. Та в махаяні з'являється уявлення про «дхармакайю» (тіло істини Будди) як всепроникаючу вічну присутність. У деяких тлумаченнях Будда, досягнувши просвітлення, «перебуває в безчасовому теперішньому» [77, с. 411–412].

Звідси виникла ідея «вічного тепер» у дзен-буддизмі: «Жити вічним теперішнім, у позачасовому просторі» – означає жити пробуджено. Дзенський майстер Доген стверджував: «час – це не просто перехідність; він сам по собі перебуває у власній ситуації... Час не тече», маючи на увазі, що справжня реальність – це кожна мить буття, що тотожна буттю як

такому. Отже, у буддизмі парадоксальним чином вічність досягається не шляхом нескінченності в часі, а шляхом зупинення колеса часу – подоланням ілюзії тривалого «я», та входженням у незмінне «нездобуте» [10, с. 112–123].

У філософії Стародавнього Китаю специфічних теорій часу не розвинули в явному вигляді, проте даоська і конфуціанська думка оперує циклічними уявленнями. Концепт Дао можна трактувати як вічний порядок, який не підвладний зміні – таким чином Дао подібний до вічного закону, поза часом [35].

У грецькій міфології була фігура бога Айона – уособлення вічності, інколи зображуваного як змії, що обвиває зоряне коло. У елліністичних містичних культах, таких як герметизм, гностицизм, вічність ототожнювалася з божественним повнотою буття, протиставленою скороминущому матеріальному світові [82, с. 409–412].

Підсумовуючи, релігійно-філософські системи дали багатий спектр трактувань вічності:

- як **позачасового абсолюту** (Бог в авраамічних релігіях, Брахман у веданті),
- як **нескінченного життя** (райське безсмертя, або нескінченні переродження в сансарі),
- як **визволення від часу** (нірвана, мокша). У всіх випадках йдеться про те чи інше *перевершення* звичайного досвіду часу – або якісно (поза час), або кількісно (без кінця), або через циклічне повторення (вічне повернення). Ці уявлення стали відправною точкою для пізніших філософських рефлексій у модерні часи, коли поняття часу почали осмислювати більш критично.

Розібравшись з релігійними предтечами, варто перейти до феноменології часу. Феноменологія, започаткована Едмундом Гуссерлем, зробила поворот від космологічних і метафізичних питань часу до аналізу

часовості свідомості. Едмунд Гуссерль називав проблему часу найважчою з усіх проблем феноменології і присвятив їй працю «До феноменології внутрішньої свідомості часу». Замість питати «що таке час сам по собі» або «як час пов'язаний із вічністю», Е. Гуссерль питає: «як ми взагалі сприймаємо тривалість і послідовність, які структури свідомості дозволяють нам переживати теперішнє, згадувати минуле і очікувати майбутнє» [50, с. 12–14].

Едмунд Гуссерль вводить розрізнення трьох рівнів часу: внутрішній час свідомості, суб'єктивний або особистий час і об'єктивний час світу. Він показує, що доступ до об'єктивного часу, наприклад, уміння виміряти тривалість явищ годинником, залежить від більш фундаментального явища, а саме до здатності свідомості утворювати єдність послідовних моментів, щоби взагалі сприймати якусь тривалість. Ми можемо, скажімо, почути мелодію як ціле лише тому, що наш розум не просто фіксує окремі ноти, а утримує минулі ноти в пам'яті, співвідносить їх із теперішньою і антиципує наступні – таким чином розтягуючи теперішній момент у певний інтервал. Отже, свідомість конститує час: вона наділяє послідовність подій смыслом тривалості і порядку. Без цієї здатності ми мали б лише миттєві, не пов'язані між собою враження.

З точки зору феноменології, говорити про вічність можна лише розуміючи, як людство взагалі усвідомлює час. Едмунд Гуссерль показав, що свідомість постійно трансцендує даний момент: у кожному мить у нас є шлейф згадки про щойно минуле і зорієнтованість очікування на майбутнє. Ця тричленна структура переживання «тепер – щойно – зараз буде» подібна до августинівської «триніті часу». Августин говорив про «теперішнє минулого» – пам'ять, «теперішнє теперішнього» – бачення тепер і «теперішнє майбутнього» – очікування. Але Едмунд Гуссерль аналізує це не теологічно, а саме як опис структури досвіду.

Феноменологічний підхід цікавий тим, що він не оперує прямо категоріями вічності. Едмунд Гуссерль не питає, що таке вічність за межами часу, – він питає, як виникає саме відчуття тривалого чи одночасного. В певному сенсі феноменолог може сказати: ідея позачасової вічності – це корелят певного переживання, наприклад, коли ми переживаємо мить так інтенсивно, що втрачаємо відчуття часу, виникає інтуїція «вічного тепер». Едмунд Гуссерль, проте, радше стверджував би, що навіть це переживання все одно має часову структуру, проте, дуже специфічну. Вічність, з феноменологічної перспективи, – це ідеалізація досвіду часу, граничний випадок, наприклад, уявити, що потік часу зупинився. Свідомість може умовно продовжувати теперішній момент часу до нескінченності, уявляючи час без кінця. Але справжнє життя відбувається лише в руслі часу, через послідовність актів свідомості.

Таким чином, феноменологія дає «внутрішню» альтернативу традиційній метафізиці часу: замість шукати вічність десь у заобрійних сферах, вона вивчає «вічність в теперішньому» – тобто те, як в кожному актуальному моменті переживання охоплює певну цілісність. Цю думку пізніше розвинув Мартін Гайдеггер, стверджуючи, що для людини «час є не щось у чому ми існуємо, а спосіб самого нашого буття» [47, с. 29–32].

Французький філософ Анрі Бергсон на початку XX ст. запропонував оригінальний погляд на час, критичний до науково-механістичного ідеалу. Бергсон розрізнив два різні аспекти часу: «час науки», який вимірюється годинниками та розглядається як однорідна кількість, і «реальний час» або «тривалість» (*la durée*), який ми переживаємо безпосередньо в свідомості. Він зауважив, що фізика і математика, оперуючи часом, насправді просторово його уявляють – як лінію, поділену на рівні відрізки (секунди, хвилини). Такий підхід, на думку Анрі Бергсона, спотворює саму сутність часу, адже справжній досвід часу – це не дискретна низка «моментів-знімків», а безперервний потік, де минуле плавно перетікає в теперішнє, а

теперішнє – у майбутнє. В есе «Час і воля», Анрі Бергсон писав, що коли ми намагаємося виміряти внутрішній час, то неминуче накладаємо на нього простір – розбиваємо на штучні одиниці, наче кадри у кіноплівці. Насправді ж свідомість переживає мелодію не як послідовність окремих нот, а як єдину динамічну безперервність. Тому Анрі Бергсон критикує «кількісне» розуміння часу і вводить якісне поняття тривалості: це неподільна множинність, де всі минулі стани душі співіснують в зміненому вигляді у теперішній свідомості, і кожен новий момент народжується як творчо новий з надр попередніх [59].

Анрі Бергсон фактично реабілітував становлення як фундамент реальності. Якщо класична метафізика схильна була цінувати незмінне понад змінне, то Анрі Бергсон стверджував, що лише в триванні і зміні реалізується творчість життя. Він увів поняття *élan vital* (життєвий порив) – внутрішньої творчої сили еволюції, яка невпинно породжує нові форми. Цей життєвий порив діє в часі і через час. У кожен момент виникає справжня новизна, якої не було раніше – отже час для Анрі Бергсона не просте вимірювання, а творчий процес. На противагу думці, що істинне буття – це застигання у вічності, Анрі Бергсон вважав, що істинне буття – це тривання, постійне становлення.

Чи має Бергсонівський підхід місце для поняття вічності? Безпосередньо Анрі Бергсон був насторожений до ідеї позачасового. Він критикував прагнення розуму схопити реальність у нерухомих категоріях – це, на його думку, просторова блуканина розуму. Вічність у сенсі незмінності для Анрі Бергсона – це абстракція інтелекту, яка не відповідає живій реальності. Можна сказати, що він пропонує альтернативу вічності: творчий час сам набуває вартості, він не потребує альтернативи поза собою. Філософія Анрі Бергсона в певному сенсі обертає ієрархію: замість ставити безчасове понад часом, він ставить життя в часі як вищу реальність, а статичні моделі – як вторинні. Таким чином, «альтернатива часовому

буттю» в Анрі Бергсона – це не втеча у вічність, а повнота переживання тривалості, де кожна мить містить весь збагачений досвідом зміст минулого і зародок майбутнього. Він писав, що в людській душі минуле зберігається і «проникає» в теперішнє – отже, певним чином наша свідомість вже є носієм вічності, але вічності динамічної, а не застиглої.

Ідеї Анрі Бергсона вплинули на багатьох мислителів, зокрема й на деяких феноменологів та екзистенціалістів, наприклад, Моріса Мерло-Понті, Жан-Поль Сартра. Вони відкрили шлях до переоцінки цінності часу: час як творчість, як свобода, на відміну від механічного часу годинника або якоря, що тягне до смерті. Отже, Анрі Бергсон запропонував своєрідну «філософію часу» як відповідь традиційній «філософії вічності».

Екзистенційна філософія, особливо в особі Мартіна Гайдеггера, поставила проблему часу в центрі аналізу людського буття. У своєму творі «Буття і час» Мартін Гайдеггер радикально переосмислює питання: для нього головне – не що таке час взагалі, а як час пов'язаний зі самим буттям людини. Людина, або *Dasein* – «тут-буття», як називає її Мартін Гайдеггер, є істотою, що існує в часі, причому не просто знаходиться в часі, а конституїрована часом. Мартін Гайдеггер аналізує екзистенціали – фундаментальні структури існування – і доходить висновку, що темпоральність є розгорнутою сутністю нашого буття. *Dasein* має структуру ексцентричної часовості: він одночасно завжди закинутий із свого минулого, спрямований у майбутнє через проекти, очікування, «буття до смерті» і перебуває в теперішньому через взаємодію зі світом у кожному конкретному моменті часу. Іншими словами, буття – це неминуче проходження часу від народження до смерті, і саме усвідомлення смертності надає йому екзистенційної значущості. Мартін Гайдеггер стверджує: «Час є горизонтом розуміння буття». Немає сенсу говорити про буття, не враховуючи час, – бо бути людиною означає перебувати в гарнізоні часового потоку [62].

Мартін Гайдеггер досить критично ставиться до традиційного поняття вічності як позачасового буття. У раннього Мартіна Гайдеггера можна знайти пасаж, де він розмірковує: якщо філософ починає аналіз часу з припущення про вічність, як це робили схоластики – мовляв, час треба розуміти через вічність Бога, то це методологічно неможливо для філософії. Вічність Бога пізнається через віру, тож філософ, який спирається лише на феномени, повинен виходити не з вічності, а з самого часу. М. Гайдеггер підкреслює, що традиційна метафізика абсолютизувала присутність і розглядала Бога як вічне присутнє буття, – цим вона, на його думку, затемнила питання часу. Він вводить поняття вульгарного розуміння часу – це якраз лінійний часовий ряд, минуле вже не є, майбутнього ще немає, існує лише зараз, – і стверджує, що таке уявлення сформувалося під впливом метафізики присутності. Альтернативою є екзистенціальне розуміння часу: минуле, теперішнє, майбутнє – не ізольовані точки, а екзистенціальні *Dasein*. *Dasein* є своїм минулим, має спадковість і пам'ять, є своїм майбутнім, живе проектами і кінцевістю, і є своїм теперішнім переживає *Mitsein*, співіснування з іншими, у конкретній ситуації.

З погляду М. Гайдеггера, шукати якусь вічність поза цим земним часом – значить відриватися від буття у світі. «Бути до смерті» – одна з ключових характеристик *Dasein* у Мартіна Гайдеггера, і це означає, що смертність не якась випадковість, а конститутивна ознака існування. Можна сказати, що екзистенціалізм утверджує фінітність життя як умову його значущості. Наприклад, Карл Ясперс говорив про межові ситуації: смерть, страждання, в яких людина стикається з абсолютною межею – це і є ситуації, де виникає трансценденція. Але навіть трансценденція у нього – не скасування часу, а усвідомлення його меж [70].

Інший екзистенціаліст, Жан-Поль Сартр, хоч і не систематизував філософію часу, в художній формі та філософському трактаті «Буття і ніщо» передав відчуття абсурду нескінченного часу. Жан-Поль Сартр

описує героя, що мріє про камуфльоване безсмертя, але усвідомлює приреченість. Він каже: людина – це сутність, яка хоче стати Богом, тобто здобути абсолютне, вічне буття, але це неможлива і приречена на поразку пристрасть. Тож екзистенціалізм розвінчує наївні надії на буквальну вічність людини, але натомість пропонує знайти автентичність у прийнятті своєї часовості [76, с. 110–112.].

Цікаво, що деякі екзистенційні мислителі, хоча й відкидали спекуляції про вічність, однак вводили нові поняття вічного. Наприклад, Сьорен К'єркегор говорив про момент, в який час перетинається з вічністю, це момент рішення віри – мить, де вічність входить у час. Фрідріх Ніцше, якого часто відносять до предтеч екзистенціалізму, висунув ідею вічного повернення: «життя, яке ви проживаєте, повториться безкінечну кількість разів». Ця думка у нього радше не космологічна доктрина, а екзистенційний тест: чи здатна людина сказати життю «так» навіть за умови його вічного повтору? Таким чином поняття вічності реінтерпретується як нескінченний прогрес, а вічне підтвердження миті [60].

Отже, екзистенціальна філософія в основному зосередилася на темпоральності існування, акцентувавши досвід часу – тривоги, смертності, історичності. Вона скептично ставиться до традиційних уявлень про позачасове існування людини, вважаючи це або сферою віри, або філософською ілюзією. Водночас вона шукає автентичну вічність у самому перебігу життя – як момент щирості, як злиття з потоком, як повторення, яке люди готові прийняти. Можна сказати, екзистенціалізм запитує: чи потрібна взагалі метафізична вічність, чи сенс життя радше знаходиться в повноті кожної скінченної миті?

Розвиток фізики і космології у ХХ столітті суттєво змінив розуміння часу і це не могло не відбитись на філософських дискусіях. Теорія відносності Альберта Айнштейна показала, що час не є абсолютною універсальною величиною, як думав Ісаак Ньютон, а відносний до системи

відліку і злитий із простором у єдиний простір-час. Особливо радикальним став висновок Германа Мінковського про чотиривимірний блок-всесвіт: всесвіт можна уявити як блок у просторі-часі, де всі події – минулі, теперішні, майбутні – співіснують в геометричному сенсі, просто розташовані в різних ділянках цього простору-часу. Хоча ми суб'єктивно відчуваємо плин часу, теорія відносності не виділяє глобального теперішнього – поняття одночасності стає відносним. Це призвело до філософської позиції, відомої як етерналізм або блок-теорія часу. Згідно з нею, всі моменти часу рівноправні з онтологічної точки зору: минуле не зникає, майбутнє вже в певному сенсі існує, просто його ще не вдалося досягнути людству за своєю світовою лінією [57, с. 139–140].

Такий погляд фактично реабілітує поняття вічності у формі вічного всесвіту, де час є четвертим виміром буття. Деякі фізики й філософи навіть проводили паралелі: перспектива поза часом, з якої весь простір-час виглядає як ціле, подібна до божественного погляду, про який говорили Августин і Боецій. Як пише сучасний дослідник, блок-всесвіт не є простою метафізичною гіпотезою, а науково обґрунтована картина реальності, в якій всесвіт статично існує в чотиривимірному просторі-часі.

Не всі згодні з таким інтерпретативним висновком. Дехто вважає, що фізика описує структуру, але не пояснює феномен часу, зокрема нашу інтуїцію його плину. Проте сам Альберт Айнштейн схилився до блок-всесвіту: він писав у листі родичу померлого друга, що для фізика, який вірить в закони природи, різниця між минулим, теперішнім і майбутнім є лише вперто живою ілюзією. Це висловлювання часто цитують як приклад детерміністичного етерналізму, мовляв, якщо все просторово-часове чотиривимірне теперішнє, то й свобода волі, і становлення являють собою ілюзію.

Інший вплив науки – це космологічні моделі початку і кінця часу. Теорія Великого Вибуху, стверджена в середині XX ст. показала, що наш

Всесвіт має вік близько 13,8 млрд років від моменту виникнення. Фактично вона повернула питання, яке мучило Августина: що було до створення світу? Виявилося, що говорити «до» не коректно, бо сам час, імовірно, виник у момент сингулярності. Стівен Гокінг писав: «усі дані свідчать, що всесвіт не існував вічно, а має початок приблизно 15 млрд років тому». Це сильно резонувало з теїстичними уявленнями про творіння всесвіту. Деякі філософи і богослови побачили в цьому емпіричне підтвердження кінцевості часу, про яку говорив Августин. Інші, навпаки, запропонували моделі, що уникають початку: наприклад, модель циклічного всесвіту, безкінечної серії Великих вибухів і Великих стисків, або концепція мультивсесвіту, де наш вибух – лише епізод у безмежній реальності [53, с. 105–107].

Сучасна наука ще не дала остаточної відповіді, чи час глобально скінченний чи нескінченний – це залежить від майбутньої теорії квантової гравітації. Але сам факт постановки таких питань змінив контекст філософських міркувань про вічність: тепер мова йде не лише про метафізичну вічність, а й про фізичну. Якщо час почався, то чи можливий час перед часом? Якщо час може скінчитися, наприклад, при колапсі всесвіту чи тепловій смерті, то що це означає для значення всіх процесів? Ці питання спонукають філософів переосмислити, що ми розуміємо під вічністю. Можливо, вічність – це не нескінченний час всесвіту, а щось якісно інше.

2.4 Спроба деконструкції часу в постмодернізмі

Однією з відправних точок постмодерністської думки є недовіра до метанаративів, грандіозних великих оповідей, що претендують на універсальне пояснення історії. Жан-Франсуа Ліотар відомо визначив постмодерн як стан, позначений саме недовірою до метанаративів. Під цим маються на увазі скепсис і розчарування щодо тоталізуючих схем історичного часу – насамперед ідеї лінійного прогресу людства, від первісного стану до просвітлення та емансипації. Якщо модерність спиралася на віру в наявність спільної історичної траєкторії, метанаративу прогресу, то постмодерність проголошує крах таких великих наративів. Іншими словами, постмодерністи заперечують існування єдиного стріловидного часу історії, який нібито невпинно веде людство до дедалі кращого стану. Натомість висувається теза, що історія не має єдиного сенсу і мети, а наші уявлення про неї – завжди локальні, плюралістичні та залежні від конкретних дискурсів [64].

Жан-Франсуа Ліотар та інші теоретики постмодерну наголошують: великі проекти на зразок Освіти чи марксистської утопії були своєрідними часовими метанаративами, які більше не функціонують як загальнообов'язкові схеми легітимації. Результатом цієї кризи є перехід до стану, де панують фрагментація та плюралізм. Кожна культура, спільнота чи навіть окрема людина конструює власні наративи часу, що не зводяться до однієї універсальної історії. Відтак постмодернізм проголошує своєрідну смерть історії, принаймні в сенсі втрати віри в єдину поступальну історичну оповідь. Історичний час більше не мислиться як монотонний лінійний рух від минулого до майбутнього, наділений внутрішньою логікою, радше, його місце займає поліфонія дрібніших історій, часто іронічних або пародійних щодо ідеї прогресу [67].

Постмодерністська чутливість означає розрив із традиційними структурами часу, що панували в попередні епохи. Історично склалося

декілька базових моделей осмислення часу: циклічна, характерна для античності та міфологічних світоглядів, де події повторюються по колу, лінійна, уславлена юдейсько-християнською традицією та секулярною ідеєю поступу, де історія має початок і телеологічний кінець і спіралеподібна чи інша комбінована. Модерна доба утвердила лінійно-прогресивний час як домінуючу парадигму: історію бачили як поступальний процес, що розгортається у впорядкованій послідовності епох, античність – середньовіччя – модерність тощо. Постмодернізм же цю парадигму підважує.

По-перше, постмодерні мислителі відкидають однобічну лінійність і однорідність часу. Ліотарівське розуміння реальності як сукупності непередбачуваних подій (*événements*), а не сталих регулярностей, добре ілюструє цю зміну. Події трапляються, але не вписані в наперед заданий графік історичного розвитку, кожна подія може бути інтерпретована по-різному і жодна єдина інтерпретація не вичерпує її змісту. Це різко контрастує з позитивістським уявленням про історичний час як впорядковану послідовність фактів на часовій осі. Постмодернізм розриває такий впорядкований ланцюг, привносячи елемент хаотичності та нелінійності.

По-друге, постмодерна культура проголошує кінець великого Часу. Французький філософ Жан Бодріяр писав про кінець історії у дещо іншому сенсі, ніж це розуміли традиційні історіософи. На його думку, сучасне суспільство втрачає саму реальність історичного часу, замінюючи її безкінечним потоком симульованих подій. Він зазначає, що в умовах постмодерності події просто йдуть нескінченною чередою, не утворюючи зв'язного наративу, а причинність поступається місцем штучно зрежисованим ефектам. Жан Бодріяр образно стверджує: «Оскільки більше не існує історії, події сліднують одна за одною в безкінечній послідовності». Відсутність великої мети призводить до того, що немає більше причин –

тож наслідки виробляються безперервно, а ніщо більше не має значення – тож все функціонує ідеально. Ця іронічна характеристика передає атмосферу часу, який втратив глибину і напрям, перетворившись на калейдоскопічний набір моментів [63, с. 125–130].

Отже, постмодернізм деконструює лінійну стрілку часу, властиву модерністському мисленню. Він ніби розламає строгу часову лінію на фрагменти, допускаючи розриви, паузи, повторення і відсутність чіткої причинно-наслідкової послідовності. У підсумку виникає нова картина: замість одного всепоглинаючого часу – множинність часових траєкторій, що перетинаються, зупиняються і знову запускаються без єдиного центру. Постмодерність, за влучним висловом Фредріка Джеймсона, позначена ослабленням історичності, тобто притупленням відчуття історичного минулого та його значущості [65, с. 19–20].

Важливою рисою постмодерністського підходу є визнання множинності часів, або плюралізму темпоральних режимів. Універсальний час поступається місцем розмаїттю локальних і контекстуальних часових ритмів. Історик Джеймс Віндерс, узагальнюючи ідеї низки постмодерних теоретиків, пише про легітимність множинної темпоральності та плюралізм некатегемонних культурних наративів. Постмодерна культура, за його словами, примножує темпоральні і наративні можливості, роблячи неприйнятним старе прив'язування до єдиної лінійної хронології. Іншими словами, в постмодерному світі одночасно співіснують різні режими часу, наприклад, техно-час глобальних комунікацій, близький до миттєвого, особистий час індивідуальної пам'яті і переживань, соціальний час окремих спільнот, історичний час з його релятивними періодизаціями тощо [85, с. 15–17].

Життєвий досвід сучасної людини часто розгортається у кількох часових вимірах водночас. Наприклад, через глобальні медіа ми перебуваємо майже одночасно в подіях різних часових поясів і культур;

через особисті спогади можемо «жити минулим», тоді як працюючи над проєктом – планувати майбутнє. Постмодернізм теоретично осмислює цю багатовимірність часу, відмовляючись від модерної вимоги все звести до спільного знаменника. Кожен темпоральний режим розглядається як автономний, зі своєю логікою і швидкістю. Таким чином, темпоральний плюралізм виступає проти будь-якого темпорального імперіалізму.

Варто зазначити, що ідея множинності часів розроблялася не лише постмодерністами, а й, наприклад, в сучасній науці, у соціальних науках, наприклад, Фернан Бродель говорив про різні тривалості історичного часу: події, кон'юнктури, структура. Проте постмодернізм надає цьому плюралізму особливого значення, пов'язуючи його із відмовою від гегемонії Західного універсального часу. Замість європоцентричного літочислення історії постмодерна думка відкривається до альтернативних темпоральностей – наприклад, циклічного часу в деяких східних філософіях, або міфічного часу корінних народів, або пластичного часу сучасних мистецьких практик. Жодна з цих темпоральностей не розглядається як істинна, навпаки, підкреслюється їхня неспівмірність та рівноправність у дискурсивному полі [48, с. 68–70].

Таким чином, постмодерністський плюралізм часу можна розглядати як логічне продовження критики метанаративу: якщо немає єдиної мета-історії, то й немає єдиного панівного часу. Всі часи – локальні, і їх багато. Це означає, що різні історичні чи соціальні контексти можуть мати власний ритм і хронологію, не зведену до загальної схеми. Для історіографії та соціальної теорії такий підхід є викликом: потрібні гнучкі інструменти, аби описувати багатошаровий час суспільств, де архаїчне співіснує з футуристичним, а швидкість змін варіюється від сфери до сфери. Постмодернізм, радше ніж шукати універсальний хронотоп, пропонує мозаїчний погляд на час.

Одним із найоригінальніших і провокативних постмодерністських поглядів на час є твердження, що в сучасну епоху час перетворився на симулякр – тобто на копію без оригіналу, на штучну модель, що підміняє реальність. Цю ідею найвиразніше розвинув Жан Бодріяр в контексті своєї теорії гіперреальності. Згідно з Жаном Бодріяром, сучасний світ – це світ тотальної симуляції, де реальні процеси заміщуються їхніми медійними образами та моделями. У медійному суспільстві історичні події перетворюються на виставу або серію інформаційних повідомлень, втрачаючи глибинний зв'язок з минулим і майбутнім.

Практично це проявляється в тому, що сучасна культура одержима миттєвими подіями, сенсаціями новин, потоками оновлень, але водночас страждає на історичну амнезію. Жан Бодріяр зауважує, що така істерична одержимість подіями є симптомом саме кінця великої історії. Ми більше не дивимося на подію як на частину довгого історичного шляху – ми просто споживаємо її як ізольований феномен, одразу перемикаючись на наступний, що створює ефект вічного теперішнього, або акваріуму, де немає перспективи глибини.

Ідея симулякру часу означає, що час постає як щось штучно сконструйоване і відтворюване. Наприклад, масова культура активно рециклює минулі епохи у формі стилізацій: ретро-мода, історичні фільми, тематичні парки. Проте це минуле без минулого: фрагменти часу вирвані з контексту і представлені для розваги або ностальгії. Такий симульований історизм не відновлює справжню історичну пам'ять, а підміняє її образом. У цьому сенсі можна сказати, що історичний наратив стає фрагментарним і фактично вигаданим – конструктором із готових стильових деталей. Фредрік Джеймсон називав це явище пастишем: постмодерна культура вільно міксує стилі минулого без відчуття їх оригінального контексту, породжуючи поверхневу ностальгію за стилем, а не за самим минулим [8].

Постмодерністська деконструкція часу кардинально змінила уявлення про темпоральність у гуманітарному дискурсі. Якщо модерна доба шукала в часі закономірність, напрямок і сенс, то постмодерна – підкреслює дисконтинуальність, множинність і умовність часу. Постмодернізм відкинув метанаратив прогресу, оголосивши історію відкритою мережею подій без наперед заданого фіналу. Це веде до усвідомлення, що розповідей про минуле і майбутнє багато, і жодна з них не є остаточно привілейованою.

Фрагментація і плюралізм темпоральностей: час більше не мислиться як однорідний потік. Натомість визнано співіснування різних часових шарів і ритмів – від особистого й локального до глобального – які не завжди узгоджуються між собою. Це кидає виклик дисциплінам, що оперували лінійною хронологією, та спонукає розробляти нові моделі часової багатовимірності [61, с. 287–290].

Спадщина постмодернізму в осмисленні часу надзвичайно впливова. Вона навчила сумніватися в очевидних речах. Деконструкція часу відкрила шлях до більш чуйного, гетерогенного розуміння історії та досвіду – такого, що визнає багатоманітність темпів людського буття і остерігається тоталізуючих схем. У добу, коли технології й глобальні процеси знову трансформують відчуття часу, уроки постмодернізму залишаються актуальними: вони закликають критично осмислювати ці зміни, не забуваючи, що час – це не лише те, що відраховує годинник, але й те, що живе у наративах і свідомості.

ВИСНОВКИ

У процесі проведеного дослідження вдалося комплексно розглянути феномен часу, охопивши його з різних теоретичних перспектив і втіливши всі поставлені завдання. Аналіз історичних та філософських концепцій часу показав, що людство з найдавніших часів прагнуло досягнути природу темпоральності, формуючи різноманітні уявлення про її онтологічний статус. У межах класичної філософії сформувалися ключові підходи, які залишаються релевантними і сьогодні: об'єктивістський, що розглядає час як самостійну реальність; реляційний, який пов'язує час із подієвістю і рухом; суб'єктивний, що апелює до внутрішнього досвіду сприйняття часу. Від Платона і Арістотеля до Аврелія Августина та Іммануїла Канта, а далі через феноменологічні дослідження Едмунда Гуссерля й онтологічну герменевтику Мартіна Гайдеггера, простежується еволюція уявлень про час – від об'єктивної константи до екзистенційної структури свідомості. Такий огляд дав змогу не лише окреслити основні концептуальні підходи, а й виявити діалектичну напругу між часом як зовнішнім, вимірюваним фактором і часом як внутрішньо пережитим феноменом.

Важливим кроком у розкритті природи часу стало звернення до природничо-наукових уявлень, передусім у межах фізики. Теорії Ісаака Ньютона, Альберта Айнштейна, Германа Мінковського та сучасні космологічні гіпотези суттєво трансформували метафізику часу, зрушивши її з позицій абсолютного й універсального хронометру до релятивістської координати, що залежать від спостерігача, руху та гравітаційних впливів. Аналіз показав, що фізичні уявлення про простір-час мають не лише суто емпіричну, але й глибоку філософську значущість, адже ставлять під сумнів саму ідею об'єктивного «тепер», натомість відкриваючи перспективу блоку-універсуму, в якому всі моменти співіснують. Цей аналіз дозволив встановити філософську цінність наукового знання в осмисленні темпоральності.

Дослідження когнітивного сприйняття часу дозволило перейти від макрорівня фізичного буття до мікрорівня індивідуальної свідомості. Сприйняття тривалості, моменту, послідовності подій не є простою відображенням реального перебігу часу, а виступає продуктом складної нейропсихологічної обробки. Експерименти з часовою дезорієнтацією, впливом емоційних станів, уваги, когнітивного навантаження вказують на пластичність суб'єктивного часу. Таким чином, показано, що наш часовий досвід формується на перетині нейронної активності, пам'яті, уяви та прогнозування, і в цьому сенсі він конституюється, а не просто відображається. Такий підхід дав змогу осмислити час як психофізичну конструкцію, змінну і залежну від внутрішніх станів суб'єкта.

Розгляд культурологічного та соціального виміру часу дав змогу простежити, як уявлення про темпоральність різняться в залежності від історичного і цивілізаційного контексту. Вивчення культурного релятивізму моделей часу продемонструвало, що лінійний час – характерний для західної модерності – не є єдиною можливою формою. У східних культурах, традиційних суспільствах, у міфологічному мисленні домінує циклічний або спіралеподібний тип часу, де зміни не ведуть до остаточного «кінця», а повторюються з ритуальною регулярністю. Сучасна культура, особливо в постмодерністській її формі, часто демонструє фрагментарність, іронічність, зміщення темпоральних меж, що свідчить про те, що темпоральність є не лише фізично або психологічно обумовленою, але також соціально сконструйованою, що підтверджує значення культурного чинника у сприйнятті часу.

Синтезуючи результати дослідження, можна зробити висновок, що феномен часу не може бути зведений до жодного з окремих підходів – натомість, він постає як багатовимірна структура, що поєднує в собі онтологічний, гносеологічний, феноменологічний, когнітивний та соціокультурний виміри. Об'єктивний, суб'єктивний і умовний статус часу

не є взаємовиключними позиціями – радше, вони відображають різні рівні нашого ставлення до темпоральності як до одного з фундаментальних вимірів буття. У цьому сенсі час виявляється не лише фізичним або ментальним феноменом, а глибоко екзистенційною категорією, що структурує людське буття, досвід і історичну пам'ять. Такий підсумок повністю відповідає поставленій меті та завданням дослідження, оскільки дозволяє розглядати час як комплексний феномен, що проявляється у різних площинах, формуючи наш світогляд, наукове пізнання і саму суб'єктивну свідомість.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Августин Блаженний. Сповідь. Пер. А. Содомора. Львів: Свічадо, 2010. 472 с.
2. Аристотель. Фізика. Книга IV. Про час, простір та порожнечу. Київ: Ізборник, 2000. С. 207–210.
3. Артюх В., Бойко О., Вертель А. та ін. Практичні аспекти філософії часу: монографія. Київ: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2016. 328 с.
4. Баддлі А. Пам'ять. Теорія і практика. Пер. з англ. Київ: Основи, 2001. С. 123–125.
5. Бейджан А. Чому час летить швидше, коли ми старіємо. Пер. з англ. European Review. 2019. Т. 27, № 2. С. 187–194.
6. Беккер Г. Теорія розподілу часу. Економічна теорія. 1965. Т. 75, № 4. С. 493–517.
7. Бердяєв М. Сенс творчості. Досвід виправдання людини. Київ: Основи, 2002. С. 112–115.
8. Гончаренко С. Абсолютний час у класичній механіці Ньютона. Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Фізико-математичні науки. 2019. № 1. С. 12–18.
9. Грін Б. Елегантний Всесвіт: суперструни, приховані виміри і пошуки остаточної теорії. Київ: Наш Формат, 2018.
10. Гуманістичний вимір простору і часу. Соціологічні студії. Київ: Освіта.ua. 2017. № 3. С. 112–124. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://osvita.ua/vnz/reports/sociology/12354/> (дата звернення: 27.05.2025).
11. Г'юм Д. Дослідження про людське пізнання. Пер. з англ. Київ: Юніверс, 2001. 320 с.
12. Дідо Ю., Дуло О. Особливості порушення функцій в осіб із правопівкульним ураженням головного мозку. Науковий вісник

- Волинського національного університету імені Лесі Українки. 2018. № 7. С. 78–85.
13. Кислюк К. Історіософія в українській культурі: від концепту до концепції. Харків: ХДАК, 2008. 288 с.
14. Клименко В. Вплив багатозадачності на сприйняття часу та пам'ять. Психологічний журнал. 2018. Т. 34, № 2. С. 112–120.
15. Ковалевська Н. Концепція геологічного часу Вернадського та еволюція біосфери. Історія науки про Землю. 2018. Вип. 37, № 1. С. 64–80.
16. Козинець О., Литвиненко О. Діти з синдромом дефіциту уваги з гіперактивністю: загальна характеристика. Актуальні проблеми в системі освіти: заклад загальної середньої освіти – передуніверситетська підготовка – заклад вищої освіти. 2023. С. 377–382.
17. Коновал О. Основи спеціальної теорії відносності: навчально-методичний посібник для студентів вищих педагогічних навчальних закладів. Кривий Ріг: Видавничий дім, 2014. С. 97–102.
18. Крізь кротову нору з Морганом Фріменом (Through the Wormhole with Morgan Freeman): документальний науково-популярний серіал. Discovery Channel. 2010.
19. Лебідь О. Практичні аспекти філософії часу. Сумський державний університет. 2017. [Електронний ресурс]. Режим доступу: https://essuir.sumdu.edu.ua/bitstream/123456789/60223/1/Lebed_aspekty.pdf (дата звернення: 27.05.2025).
20. Ляйбніц Г. Нові дослідження про людське розуміння. Пер. з англ. Київ: Наукова думка, 2005.
21. Мейо С., Макдональд А. Спотворене сприйняття часу у пацієнтів з транзиторною глобальною амнезією. Журнал неврології. 2022. Т. 269. № 7. С. 3581–3591.

- 22.Москвін В., Попович В. Гендерні аспекти сприйняття часу в різні періоди життя. Психологічні студії. 2018. № 3. С. 45–62.
- 23.Настане наш час. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://kunsht.com.ua/articles/nastane-nash-chas> (дата звернення: 27.05.2025).
- 24.Ньютон І. Математичні початку натуральної філософії. Пер. з англ. Київ: Наукова думка, 1989. 545 с.
- 25.Овчаренко О. Експериментальні дослідження змін сприйняття часу при стресі. Психологічний журнал. 2022. Т. 8. № 1. С. 25–31.
- 26.Петінова О. Концепція часу у філософській традиції: метафізичний та науковий аспекти. Філософські горизонти. 2019. № 42. С. 188–194.
- 27.Платон. Кратил. Переклад Т. В. Васильєвої. Платон. Діалоги. Пер. з англ. Київ: Основи, 1999. С. 126–127.
- 28.Релятивістське уповільнення часу. Бібліотека для студента. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://polka-knig.com.ua/article.php?book=382&article=20364> (дата звернення: 27.05.2025).
- 29.Семенова Л. Особливості сприйняття часу при шизофренії та синдромі Туретта. Український журнал психоневрології. 2021. Т. 29, № 2. С. 45–50.
- 30.Сонник Г., Напрєєнко О., Скрипніков А. Психіатрія: підручник. Київ: Здоров'я, 2003. С. 178–179.
- 31.Сучасні уявлення про простір і час. Взаємозв'язок класичної та релятивістської механіки. На Урок. 2020. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://naurok.com.ua/suchasni-uyavlennya-pro-prostir-i-chas-vzaemozv-yazok-klasichno-ta-relyativistsko-mehaniki-165905.html> (дата звернення: 27.05.2025).
- 32.Троєльнікова Л. Творча еліта як об'єкт художньо-освітнього простору. Культурологічна думка. 2014. № 2. С. 123–130.

33. Філософія середньовічного суспільства. Філософія Західноєвропейського Середньовіччя. [Електронний ресурс]. Режим доступу:
https://elib.lntu.edu.ua/sites/default/files/elib_upload/підручник%20готовий/page9.html (дата звернення: 27.05.2025).
34. Філософські аспекти часу та простору. [Електронний ресурс]. Режим доступу:
<https://sententiae.vntu.edu.ua/index.php/sententiae/article/download/655/561/825> (дата звернення: 27.05.2025).
35. Філософські доктрини Китаю: даосизм, моїзм, легізм, конфуціанство. Освіта.UA. 2010. [Електронний ресурс]. Режим доступу:
<https://osvita.ua/vnz/reports/philosophy/13099/> (дата звернення: 27.05.2025).
36. Фуко М. Наглядати й карати: народження в'язниці. Пер. з фр. Київ: Основи, 1998. 320 с.
37. Час як відносна величина у загальній теорії відносності. Фізика Україна. [Електронний ресурс]. Режим доступу:
<https://www.fizykaua.com/post/chas-iak-vidnosna-velychyna-u-zahalnii-teorii-vidnosnosti> (дата звернення: 27.05.2025).
38. Шопенгауер А. Афоризми життєвої мудрості: філософський есеїстичний трактат. Пер. з англ. Київ: Основи, 2001. С. 45–46.
39. Appell D. The invisibility of length contraction. Physics World. 2019. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://physicsworld.com/a/the-invisibility-of-length%E2%80%AFcontraction/> (дата звернення: 27.05.2025).
40. Aristotle. Physics. Books I–IV. Translated by P.H. Wicksteed and F.M. Cornford. Loeb Classical Library 228. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1957. P. 218.

41. Augustine. Confessions. Translated by Henry Chadwick. Oxford: Oxford University Press, 1991. Book XI, Chapter 20. [Электронный ресурс]. Режим доступа: <https://www.thecollector.com/what-is-time-st-augustine/> (дата звернения: 27.05.2025).
42. Augustine on Time: Human Time, Divine Eternity, and Why the Philosophers Have Misunderstood It. Reflections. 2009. [Электронный ресурс]. Режим доступа: <https://www.csueastbay.edu/philosophy/reflections/2009/contents/mark-selz.html> (дата звернения: 27.05.2025).
43. Baggini J. About time: why western philosophy can only teach us so much. The Guardian. URL: <https://www.theguardian.com/news/2018/sep/25/about-time-why-western-philosophy-can-only-teach-us-so-much#:~:text=The%20dominance%20of%20linear%20time,the%20first%20and%20the%20last> (дата звернения: 27.05.2025).
44. Bailey J. Measurements of Relativistic Time Dilatation for Positive and Negative Muons in a Circular Orbit. Nature. 1977. Т. 268. Р. 301–305.
45. Bar M. The proactive brain: using analogies and associations to generate predictions. Trends in Cognitive Sciences. 2007. Т. 11. № 7. Р. 280–289.
46. Bergson G. Time and Free Will: An essay on the immediate data of consciousness. London: George Allen & Unwin. 1910. 252 p.
47. Blattner W. Heidegger's Temporal Idealism. Cambridge University Press, 1999. Р. 27–32.
48. Bottini R., Crepaldi D., Casasanto D., Crollen V., Collignon O. Space and time in the sighted and blind. Cognition. 2015. Р. 67–72.
49. Braudel F. On History. Translated by Sarah Matthews. Chicago: University of Chicago Press, 1982. Р. 25–34.
50. Brough J. Edmund Husserl on Time-Consciousness. Husserl Studies. 1991. Vol. 8, № 1. С. 3–14.

51. Buonomano D., Maass W. State-dependent computations: spatiotemporal processing in cortical networks. *Nature Reviews Neuroscience*. 2009. T. 10. № 2. P. 113–125.
52. Casasanto D., Boroditsky L. Time in the mind: Using space to think about time. *Cognition*. 2008. T. 106. № 2. P. 579–593.
53. Craig W., Sinclair J. The Kalam Cosmological Argument. In: *The Blackwell Companion to Natural Theology*. Wiley-Blackwell, 2009. P. 101–107.
54. Draaisma D. *Why Life Speeds Up As You Get Older: How Memory Shapes Our Past*. Cambridge: Cambridge University Press, 2004. 219 p.
55. Eternity in Christian Thought (Stanford Encyclopedia of Philosophy). *Stanford Encyclopedia of Philosophy*. [Электронный ресурс]. Режим доступа:
<https://plato.stanford.edu/entries/eternity/#:~:text=As%20mentioned,%20Boethius%20finds%20the,the%20measure%20of%20change,%20and> (дата звернения: 27.05.2025).
56. Feynman R., Leighton R., Sands M. *The Feynman Lectures on Physics, Vol. I*. Reading, MA: Addison-Wesley, 1963.
57. Greene B. *The Fabric of the Cosmos: Space, Time, and the Texture of Reality*. New York: Vintage Books, 2005. P. 139–145.
58. González-Reimann L. Time in the Mahābhārata and the Time of the Mahābhārata. [Электронный ресурс]. Режим доступа:
https://www.researchgate.net/profile/Luis-Gonzalez-Reimann/publication/335415508_Time_in_the_Mahabharata_and_the_Time_of_the_Mahabharata/links/5d647d1192851c619d78144e/Time-in-the-Mahabharata-and-the-Time-of-the-Mahabharata.pdf (дата звернения: 27.05.2025).
59. Guerlac S. *Thinking in Time: An Introduction to Henri Bergson*. Ithaca: Cornell University Press, 2006. P. 63–68.

60. Hannay A. Kierkegaard: A Biography. Cambridge: Cambridge University Press, 2003. P. 142–148.
61. Harvey D. The Condition of Postmodernity: An Enquiry into the Origins of Cultural Change. Oxford: Wiley-Blackwell, 1991. P. 284–291.
62. Heidegger M. Being and Time. Translated by J. Macquarrie & E. Robinson. Oxford: Blackwell Publishers, 1962. P. 219–227.
63. Heine S. Dogen and the Koan Tradition: An Account of Two Shobogenjo Texts. SUNY Press. 1994. P. 75–80.
64. Jameson F. Postmodernism and the Consumer Society. In: Foster H. (ed.). The Anti-Aesthetic: Essays on Postmodern Culture. New York: The New Press, 2002. P. 125–130.
65. Jameson F. Postmodernism, or, The Cultural Logic of Late Capitalism. Durham: Duke University Press, 1991. P. 16–21.
66. Kant's Transcendental Idealism (Stanford Encyclopedia of Philosophy). Stanford Encyclopedia of Philosophy. [Электронный ресурс]. Режим доступа:
<https://plato.stanford.edu/entries/kant-transcendental-idealism/#:~:text=In%20the%20first%20edition%20,about%20space,%20time,%20and%20objects> (дата звернения: 27.05.2025).
67. Lyotard J.-F. The Postmodern Explained: Correspondence 1982–1985. Translated by Julian Pefanis and Morgan Thomas. Minneapolis: University of Minnesota Press, 1993. P. 17–22.
68. Maudlin T. The Metaphysics Within Physics. Oxford: Oxford University Press, 2007.
69. Massar G. Spooky Action at a Distance: The Phenomenon That Reimagines Space and Time – and What It Means for Black Holes, the Big Bang, and Theories of Everything. New York: Farrar, Straus and Giroux, 2015.

70. McGrath S. J. Heidegger: A (Very) Critical Introduction. Grand Rapids, MI: Eerdmans Publishing Co., 2008. P. 84–89.
71. Montalbini M. Human Chronobiology and Isolation: An Overview of Underground Experiments. Chronobiology International. 1996. T. 13. № 1. С. 83–86.
72. Newton's Views on Space, Time, and Motion. Stanford Encyclopedia of Philosophy. 2004. [Электронный ресурс]. Режим доступа: <https://plato.stanford.edu/entries/newton-stm/> (дата звернения: 27.05.2025).
73. Piaget J., Inhelder B. The Child's Conception of Time. London: Routledge & Kegan Paul, 1969. P. 38–41.
74. Price H. The Flow of Time. In: The Oxford Handbook of Philosophy of Time. Oxford: Oxford University Press, 2011. P. 276–311.
75. Process Philosophy. Stanford Encyclopedia of Philosophy. 2023. [Электронный ресурс]. Режим доступа: <https://plato.stanford.edu/entries/process-philosophy/> (дата звернения: 27.05.2025).
76. Sartre J.-P. Being and Nothingness: An Essay on Phenomenological Ontology. Translated by Hazel E. Barnes. London: Routledge, 2003. P. 105–112.
77. Sarrazin J., Giraudo M., Bootsma R. Dynamics of balancing space and time in memory: tau and kappa effects revisited. Journal of Experimental Psychology: Human Perception and Performance. 2004. P. 411–430.
78. Stanford SPICE. Введения в буддизм. [Электронный ресурс]. Режим доступа: https://spice.fsi.stanford.edu/docs/introduction_to_buddhism (дата звернения: 27.05.2025).
79. Thomas Aquinas. Summa Theologica. Part I, Question 10: The Eternity of God. Translated by Fathers of the English Dominican Province. New York: Benziger Brothers, 1947.

80. The brain is a prediction machine: It knows how well we are doing something before we even try. University of Oxford. 2019. [Электронный ресурс]. Режим доступа: <https://www.psy.ox.ac.uk/news/the-brain-is-a-prediction-machine-it-knows-how-good-we-are-doing-something-before-we-even-try> (дата звернення: 27.05.2025).
81. Thorne K. The Science of Interstellar. New York: W. W. Norton & Company, 2014.
82. Twenge J., Catanese K., Baumeister R. Social exclusion and the deconstructed state: Time perception, meaninglessness, lethargy, lack of emotion, and self-awareness. *Journal of Personality and Social Psychology*. 2003. Vol. 85, No. 3. P. 409–423.
83. Uždavinys A. Philosophy and Theurgy in Late Antiquity. New York: Angelico Press, 2014. P. 67–72.
84. Wearing D. Forever Today: A Memoir of Love and Amnesia. London: Doubleday, 2005. P. 54–58.
85. Winders J. Narrating Postmodern Time and Space. Albany: SUNY Press, 2004. P. 12–17.